

Een zeldzame glazen koepel uit de Romeinse thermen te Heerlen

DOOR F. M. A. VAN DEN DRIES

Heerlen-Coriovallum

Het Heerlense Thermenmuseum¹ bezit een van de meest fantastische Romeinse overblijfselen in Nederland, Romeinse thermen; het is het enige thermencomplex dat te bezoeken is. De thermen behoorden destijds tot de belangrijkste gebouwen van de Romeinse *vicus*² Coriovallum.

Deze *vicus* behoorde waarschijnlijk tot de *civitas* van de Cugerni-stam die zijn hoofdstad had in Colonia Ulpia Traiana, het huidige Xanten. Coriovallum kwam tot economische bloei door haar ligging op een kruispunt

van twee belangrijke wegen. De heerbaan of, moderner, de internationale snelweg van Keulen via Tongeren en Bavai naar Boulogne, en een belangrijke parallelweg van Nijmegen c.q. Xanten via Aken naar Trier.

Door de economische bloei, onder andere door pottenbakkersactiviteiten, was de lokale gemeenschap in staat om de thermen te bouwen na 120 n.C.³ In het bouw materiaal zijn stempels gevonden van de Legio xxx [het dertigste legioen] dat vanaf de genoemde tijd gestationeerd was in Xanten.⁴ Hoe lang de baden in gebruik zijn gebleven is minder duidelijk, maar waarschijnlijk tot ver in de vierde eeuw.⁵

Een glazen koepel gevonden in een scheepswrak voor de Franse mediterrane kust.

Foto naar. s. FONTAINE en D. FOY, *De transparentes spéculations* [overige foto's en © auteur]

De glasplaat wordt in de oven verhit tot een werkbare temperatuur van ca. 1050° C.

Een fragment van een glazen koepel

Het thermencomplex is opgegraven in en na de oorlog en is vele malen object van studie geweest. Men mag verwachten dat er dan geen verrassingen meer zijn.

Integendeel. Bij bezoek in het museumdepot om Romeins glas te bestuderen, viel me één typisch glasfragment op, inventarisnummer 2848.

Het fragment is gevonden in 1966 op de Noordwesthoek van de kruising Coriovallumstraat en Kruisstraat, geen vijftig meter verwijderd van het thermencomplex. Het fragment is lichtgroen, de natuurlijke kleur van glas. De bovenkant is glad en de onderkant mat en ruw, zoals gebruikelijk bij Romeins vensterglas. Aan één zijde was de scherf naar boven gebogen, waarvan nog slechts een tot twee millimeter rest. Het fragment is aan alle zijden gebroken, waardoor geen exacte grootte is te geven. De dikte is circa vier tot vijf millimeter, de binnendiameter circa dertig centi-

meter, ongeveer een Romeinse voet, de platte rand is meer dan drieëneenhalve centimeter breed. In de inventarislijst van het museum is het fragment onjuist geïnterpreteerd als een fragment van een vierkante fles, maar met de nodige twijfel.⁶ Als alternatief is vensterglas genoemd. Het fragment is door prof. dr. C. Isings vernoemd als vierkante fles in de catalogi van het museum.⁷

Interpretatie

Ondanks dat het fragment in eerste instantie niet is herkend – mogelijk door de zeldzaamheid van de categorie vensterglas waartoe het behoort – kan het zonder twijfel deel hebben uitgemaakt van een glazen koepel, in de literatuur bekend als *matt-glossy domed window pane*.

Er zijn vergelijkingsstukken bekend uit 13 verschillende vindplaatsen, alle in het westen van het Romeinse Rijk. D. Allen noemt vijf fragmenten: een in Wales [Caerwent; dm. ca.

50 cm.], vier in Spanje [Labitolosa, 2 ex.; dm. 48.6 en 45.3 cm.], Zaragoza [dm. ca. 45 cm.] en Astorga [geen dm].⁸ D. Foy en S. Fontaine vermelden nog een andere vondst in Spanje, La Loma, Teruel [Leonica] naast parallellen uit Portugal [Conimbraga], Frankrijk [Olbia, Caumont-sur-Durance, Embiez [scheepswrak Embiez Ouset 1], Italië [omgeving Rome: collecties Campana en Gorga; Sentinum] en Zwitserland [Liestal-Munzach].⁹ De koepels variëren in diameter van 25 tot 52 centimeter. De dateringen lopen uiteen van begin tweede eeuw tot eind derde eeuw. Alle exemplaren hebben een enigszins ongelijke ronding in de koepel en een platte brede rand met indrukken van werktuigen.

De koepels uit het scheepswrak van Embiez demonstreren dat de koepels waarschijnlijk uit een gespecialiseerde werkplaats komen en over grote afstanden werden verhandeld.¹⁰

De meeste fragmenten kan men in verband brengen met openbare badhuizen of baden in *villae*. Sommige fragmenten komen van openbare gebouwen. De data variëren van de

tweede helft van de eerste eeuw n.C. tot in de derde eeuw. Dit sluit goed aan bij de techniek van 'matt-glossy' vensterglas, dat gemaakt is in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling.

Vanaf het begin van de derde eeuw gingen men over tot het maken van cilinderglas. De oude techniek van 'matt-glossy' vensterglas bleef daarnaast in gebruik. De glazen koepels werden gevormd over een model, wat duidelijk af te lezen is uit de vondst in Wales¹¹ [Caerwent].

Conclusie

Qua vorm is het Heerlense fragment vergelijkbaar met de vondsten uit Groot-Brittannië, Spanje, Portugal, Frankrijk, Italië en Zwitserland. De datering, gerelateerd aan het thermengebouw [tussen 120 en 200], past in de periode waarin *slumped window glass*¹² werd gemaakt. De vondstlocatie is ook aan het thermencomplex gerelateerd, zoals bij de meeste parallellen is geconstateerd.

Concluderend: aan het bekende corpus kun-

De glasplaat wordt met werktuigen uitgetrokken tot een vierkante of rechthoekige vorm. Tussendoor moet de plaat steeds worden verhit in de oven.

nen een nieuw fragment én een nieuwe locatie van een zeldzaam type vensterglas worden toegevoegd.

De vervaardiging van ‘matt-glossy’ vensterglas

Door de klimatologische omstandigheden in Noordwest-Europa werd vensterglas veel gebruikt in de Romeinse cultuur vanaf het begin van de eerste eeuw n.C. Wellicht iets eerder.¹³ De Romeinen kenden twee manieren om vensterglas te maken.

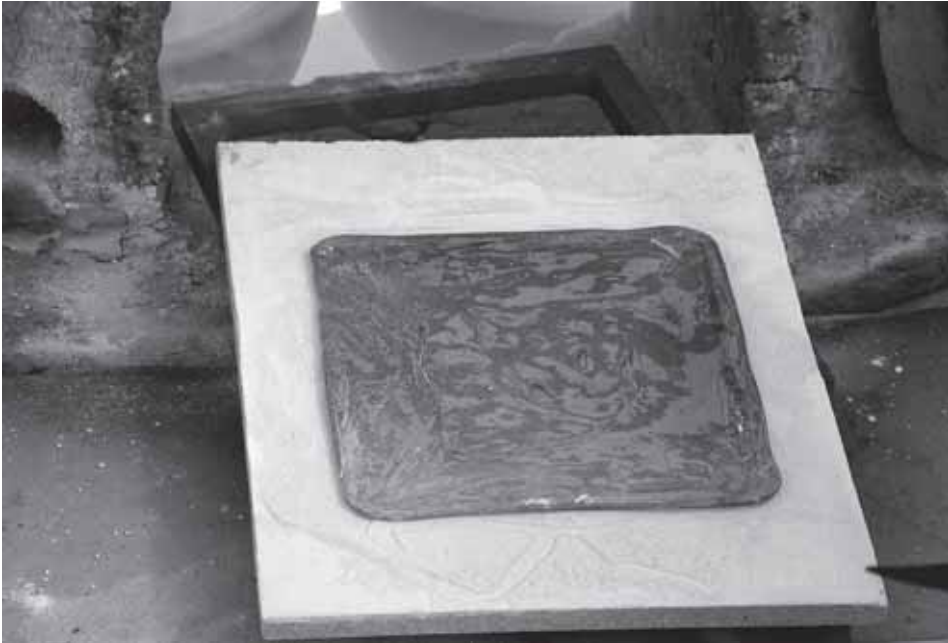
De eerste is in het glasonderzoek bekend als *cast glass*; een betere omschrijving is het Engelse *matt-glossy window pane*.¹⁴ Dit geeft een glas dat aan de bovenkant glad en glanzend is maar aan de onderkant mat en ruw. De methode is gebruikt tot en met de tweede eeuw. Daarna komt de tweede methode in zwang en verdwijnt de eerste vrij snel. Deze tweede methode staat bekend als cilinderglas. Een langgerekte cilinder wordt geblazen, vrij of met behulp van een houten mal, de boven- en onderkanten worden eraf gehaald en vervolgens wordt de cilinder in de lengte opengeknipt en uitgevouwen. Het geeft ruiten met

een egalere dikte, en aan beide kanten glad en goed doorzichtig.

Omdat de techniek van het *matt-glossy window glass* na de Romeinse periode in vergetelheid is geraakt, hebben onderzoekers lang gedacht dat de ruiten werden gemaakt door gesmolten glas in een vorm te gieten: *cast glass*. Hiertegen spreken een aantal kenmerken, zichtbaar op de Romeinse ruiten. Met het gieten ontstaan andere hoeken en gieten laat geen sporen van gebruik van gereedschap na, zoals wordt aangetroffen op *matt-glossy window glass*. Daarbij komt een technisch aspect. Gesmolten glas hecht aan zowat alles. Na het gieten en afkoelen krijgt men de ruit niet meer uit de vorm. Zo simpel is dat. Een andere foutieve theorie is dat het glas op zand was gemaakt. Zand is echter niet samenhangend, en met het bewerken hecht het zich aan het glas en vermengt er zich mee [zand is ook een bestanddeel van glas]; het resultaat: minder doorlaat van licht vanwege een lelijke, vertroebelde, met zand vervuilde en daarmee verzwakte ruit; er zijn bij opgravingen ook geen voorbeelden van gevonden. Door experimenteel onderzoek heeft men kunnen achterhalen hoe de ruiten

Hierna worden de randen bijgewerkt tot ze mooi recht zijn.

Het resultaat: een plaat vensterglas: glad en glanzend aan de bovenzijde, mat en ruw aan de onderzijde.

zijn gemaakt.¹⁵ Uit de glasoven wordt met behulp van een *pontil* [ijzeren staaf] een hoeveelheid glas gehaald. Die laat men op een stenen ondergrond druipen – meestal een marmeren of kalkstenen plaat – waarna dit glas zo snel mogelijk met een goed doorweekt blok hout wordt platgedrukt.

Nu heeft de glasmaker een platte schijf glas. Voor een ruit van normale afmetingen is die ongeveer vijf tot zeven millimeter dik. Het glas koelt snel af en om het glas werkbaar te houden [werktemperatuur circa 1050-1100°] dient het regelmatig verhit te worden. Hiertoe wordt de schijf op een hanteerbare stenen ondergrond gelegd die in en uit de oven gehaald kan worden. Met behulp van pincetten, metalen staven en eventueel een tang wordt de schijf op een gecontroleerde wijze gevormd tot een vierkante of rechthoekige ruit door de tegenoverliggende hoeken uit te duwen en te trekken.¹⁶ Daarbij moet de ruit steeds in de oven worden verhit en voorkomen dat deze aan de ondergrond hecht. Tijdens de bewerking wordt het glas in de oven

niet gelijkmatig verhit, maar wordt gebruikgemaakt van hetere [vervormbare] en koelere [stijvere] gedeelten. Met een soort pincet wordt het koelere deel van het glas gepakt terwijl het hetere deel wordt tegengehouden met metalen staafjes. Dit veroorzaakt de afdrucken van gereedschap. Nadat kan de ruit vierkant is geworden, kan deze worden vergroot of tot een rechthoek worden gemaakt, op de gewenste lengte. Van belang is dat de bewerking niet te snel wordt gedaan of het glas te veel wordt uitgestrekt; het dient gefaseerd en gelijkmatig te worden gedaan, anders krijgt het glas te veel en te zware indrukken van het gereedschap.

Als laatste fase wordt de ruit in de oven verhit om de bovenkant mooi glad en glanzend te krijgen. Dit helpt ook om de gereedschapsindrukken te vervagen. Van belang is dat het niet te lang gebeurt, omdat anders aan de onderkant een residu van de stenen plaat wordt afgezet op de onderkant van het glas, en er is het gevaar van hechten.

Na alle bewerkingen wordt het nog hete glas

in een aparte koeloven geplaatst om langzaam af te koelen. Noodzakelijk omdat anders door interne spanningen het glas breekt.¹⁷

De glazen koepels zijn in dezelfde techniek [*matt-glossy window pane*] gemaakt op een model. De ruit werd daarbij *op* een model gelegd.¹⁸ Let wel, niet *in* een mal. Dit laatste vergt een enorme precisie om de koepel centraal in de mal te krijgen, een gelijke dikte te handhaven, een goede gelijkmatige rand te krijgen en 'last but not least' om de koepel onvervormd uit de mal te krijgen. Glas is zwaar en zou door het eigen gewicht vervormen bij

het uitnemen. Een ruit vormen *op* een model [*slumped glass*] is gemakkelijker te maken. Het belangrijkste argument is dat de onderkant van de gevonden Romeinse koepels mat zijn; dat kan alleen als ze worden gemaakt op een model. In een mal zou de bovenkant mat zijn! De koepel wordt namelijk naar boven gericht geplaatst.

Waar de koepels in de thermen geplaatst waren is nog een open vraag. Mogelijk kan dit in de *sudatoria* [sauna] of de gewelfde plafonds zijn geweest.¹⁹ Dit is van belang voor de reconstructie van de thermen.

Gebruikte literatuur

D. ALLEN, 'Roman Window Glas', in M. ALDHOUSE-GREEN and P. WEBSTER [eds.], *Artefacts and Archaeology. Aspects of the Celtic and Roman World*, Cardiff, 2002.

D. BAATZ, 'Fensterglastypen, Glasfenster und Architektur', in A. HOFFMANN e.a. [red.] *Bautechnik der Antike*, Mainz, 1991.

D. FOY [ed.], *De transparentes spéculations. Vitres de l'Antiquité et du Haut Moyen Age [Occident-Orient]*, Bayay, 2005.

C. ISINGS, *Roman Glass in Limburg*. Groningen, 1971.
C. ISINGS, *Catalogus Voor-Romeins en Romeins Glas in het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum te Heerlen*. Heerlen, 1972.

J.T.J. JAMAR, *Romeins leven in Heerlen – Römisches Leben in Heerlen*. Tentoonstellingscatalogus Städtisches Museum Schloss-Rheydt, Mönchengladbach, 1988.

M.D. TAYLOR, 'No pane, no gain', in *Glass News* no. 9, January 2001. Zie ook www.romanglassmakers.co.uk.

Noten

1. Met dank aan de heer J. Born, curator van het Thermenmuseum, voor zijn medewerking.
2. Een *vicus* is een nederzetting, te vergelijken met een groot dorp.
3. Inclusief de rijke grondbezitters en villa-eigenaren in het omliggende land. Niet te vergeten dat Voerendaal een van de grootste tot nu toe opgegraven Romeinse villae in Nederland is.
4. Bovenstaande algemene informatie is ontnomen aan J. JAMAR, *Romeins leven in Heerlen*.
5. Pers. mededeling J. Born.
6. Objectbeschrijving pagina 170.
7. C. ISINGS, catalogus Heerlen, nr. 179, pagina 23; en *Roman Glass in Limburg*, nr. 179, pagina 83.
8. D. ALLEN, *Roman Window glass*.
9. 'Des fermetures de verre pour les oculi', in D. FOY [ed.], *De transparentes spéculations. Vitres de l'Antiquité et du Haut Moyen Age [Occident-Orient]*, Bayay, 2005, p 33.
10. Minimaal 8 stuks, de opgraving is nog niet afgesloten.

11. D. ALLEN, pagina 107-108.
12. Vergelijk van de kleur met de andere vondsten was niet mogelijk omdat in D. Allens artikel de kleuren niet zijn vermeld.
13. In Magdalensberg [Oostenrijk] is vensterglas gevonden in Augusteïsche context; zie artikel D. BAATZ.
14. Een goede vertaling geeft een zeer uitgebreide beschrijving en zou in het kader van dit artikel te ver voeren; hier wordt met de beschrijving van de techniek duidelijk wat is bedoeld.
15. Door M. TAYLOR en D. HILL; in welks onderzoek ook de auteur is betrokken. Zie M. TAYLOR, 'No pane, no gain'.
16. Meer een grijpinstrument dan om daadwerkelijk te knijpen.
17. Glas is een slechte warmtegeleider.
18. Het maakt daarbij weinig uit of deze vierkant of rond is.
19. 'Des fermetures de verre pour les loculi', in D. FOY [ed.], *De transparentes spéculations*, pp. 35-36.

‘Klaarheid moet heersen’

Architect Jos Ritzen, compagnon van Alphons Boosten 1920-1923

DOOR LIDWIEN SCHIPHORST

Architect Alphons Boosten [Maas-tricht 1893-Utrecht 1951] stond de afgelopen maanden in de actualiteit door een tentoonstelling in het Glaspaleis in Heerlen en het verschijnen van een oeuvrelijst in de BONAS-reeks.¹ In de expositie en in de publicatie was er aandacht voor het compagnonschap tussen Boosten en Ritzen, dat zich gedurende een klein aantal jaren aan het begin van de 20e eeuw voltrok. Het archief van Boosten, dat al eens in het *Land van Herle* ter sprake kwam, berust in het archief van Rijkheyt, Heerlen. Het lag aan de basis van de tentoonstelling en de publicatie. Een onvermoed aantal tekeningen bleek de namen te dragen van Boosten en Ritzen, en zo was het mogelijk dit compagnonschap wat meer reliëf te geven. Ook Jos Ritzen [Heerlen 1896-Antwerpen 1964] liet een archief na, dat in het Architectuur Archief van de Provincie Antwerpen bewaard wordt. Ritzens werk was tijdens zijn leven al onderwerp van een overzichtspublicatie. De biograaf tekende bovenstaande, voor Ritzens leven en werk karakteristieke en kenmerkende uitspraak op.² Feiten uit deze publicatie, gecombineerd met een bezoek aan het archief Ritzen en met gesprekken met zijn nog levende naaste verwanten, werpen nieuw licht op deze, tot nu toe in Nederland vrijwel onbekend gebleven, architect Jos Ritzen.³ Het is dan ook hier de plaats om wat uitgebreider in te gaan op zijn betekenis als architect, en op het samenwerkingsverband met Boosten.

Jozefus Nicolaas Kornelis Ritzen is in 1896 in Heerlen geboren als het tweede kind [en

Portret Jos Ritzen ca. 1930.

Collectie M. Scheijmans-Ritzen, Heerlen.

de eerste zoon] van Christiaan Ritzen [1855-1928] en Maria Magdalena Ramakers [1869-1930]. Beide ouders waren afkomstig uit de omgeving van Sittard, respectievelijk uit Limbricht en Munstergeleen. Het gezin is na Jos met nog twee zoons en een dochter uitgebreid. Ritzen sr. exploiteerde aanvankelijk in Heerlen een café en slijterij aan de Geerstraat, nr. 38. Rond 1920 is hij verhuisd naar de oneven kant van de Geerstraat, naar een groot herenhuis op nr. 81 op de hoek met de Laanderstraat. Hij en zijn echtgenote zijn een hotel begonnen.⁴

Hotel Ritzen-Ramakers, Geerstraat 81 te Heerlen, ca. 1925 [afgebroken ca. 1970].

Collectie M. Scheijmans-Ritzen, Heerlen.

Jos Ritzen heeft in Heerlen de lagere school bezocht en enkele jaren vervolgonderwijs te Sittard gevolgd. Rond 1910 moet hij aan zijn leertijd begonnen zijn, bij zijn oom architect Ramakers, een jongere broer van zijn moeder.⁵ Marie Nicolaas Ramakers [1879-1956] opereerde aanvankelijk vanuit Munstergeleen. Dat de jonge Jos Ritzen bij Ramakers in de leer ging, is niet helemaal op het conto van de familierelatie te schrijven. Een opleiding in Heerlen tot bouwkundige was er in het begin van de 20e eeuw nog niet. De Ambachtschool ging pas in 1914 van start en de MTS aan het Bekkerveld nog later, pas in 1920.

Het bureau van Ramakers had enkele grote projecten onderhanden toen Jos Ritzen er z'n intrede deed. Het werkterrein was Sittard. In 1908 bouwde Ramakers een uitbreiding voor het Sittardse ziekenhuis *De Goddelijke Voorzienigheid*. Ook het Sittardse Bisschoppelijke College is in die tijd door Ramakers

vergroot met een nieuwe vleugel.⁶ Opmerkelijk was dat Ramakers zich in de Sittardse uitbreidingen al tot een zeker modernisme had bekeerd. Het voor gezondheidsinstellingen en schoolgebouwen nog zeer gangbare eclecticisme paste hij hier niet meer toe. De wanden werden vlak en zonder decoraties opgemetseld en er werden grote ramen in metalen lijsten in gezet.

Ramakers was in 1911 in Heer bij Maas-tricht verantwoordelijk voor het klooster met internaat en school van het grote St.-Jozefgesticht voor alleenstaande jongens en mannen van de Priesters van het Heilig Hart.⁷ Het is een zeer groot, in een carré opgetrokken gebouw, dat een forse, neogotische kapel als het ware omsluit. De neogotische stijl voor kerken was nog heel gebruikelijk in het begin van de 20e eeuw. Een blauwdruk van het complex bevond zich tussen de overige tekeningen en lichtdrukken in het Antwerpse archief van Jos Ritzen. Dit mag wel

als een aanwijzing gezien worden dat Ritzen als rechterhand van zijn oom bij het tot stand komen betrokken was.

Een memorabel gegeven in dit kader is een kerkontwerp van Ramakers uit 1912.⁸ Voor deze kerk, een gebouw voor de nieuwe parochie van de Priesters van het Heilig Hart aan de rand van Maastricht, is neogotiek toegepast, evenals voor de kapel van het St.-Jozefgesticht. De kerk had één grote, vierkante toren met een kleine spits en is niet uitgevoerd. Enkele jaren later heeft de parochieherder, pater H. Luijten, een revolutionair ontwerp van Jos Ritzen en Alphons Boosten wél laten uitvoeren, de zo bekend geworden betonnen Koepelkerk.

Ritzen is zijn loopbaan als zelfstandig architect, zoals gebruikelijk, begonnen met verbouwingen. Hij heeft als bouwkundige getekend voor de Oranje Nassau-mijnen in Heerlen.⁹ Al in 1916 is naar zijn ontwerp een rij van zes opzichterswoningen uitgevoerd aan de Laanderstraat in Heerlen.¹⁰

De jaren '14-'18, de Eerste Wereldoorlog, waren voor de Limburgse mijnondernemingen geen slechte jaren. Toen na afloop van de

oorlog de Belgische mijnen weer produceerden, had dit direct een gevoelig en negatief gevolg voor de afzet van Nederlandse kolen. Jos Ritzen had dan ook tijd om zich met andere zaken in te laten.

Kunst in Limburg

In 1919 verscheen de eerste aflevering van *Kunst in Limburg*, een tijdschrift door de *Kunstkring voor Limburg* uitgebracht. De redactie lag in handen van de Sittardse auteur Felix Rutten [1869-1961]. Jos Ritzen vormde vanuit Heerlen de 'administratie' en droeg bij als auteur. Zeer waarschijnlijk is dat hij financieel aan de uitgave bijdroeg, daar Heerlen nadrukkelijk vermeld werd als de plaats van uitgave. Op het omslag staat een verbeelding van verschillende kunsten als muziek, schilderkunst, beeldhouwen en bouwkunst. Van wiens hand deze voorstelling is en waar het tijdschrift gedrukt is, blijft gissen. Het zou mogelijk Alphons Boosten en drukkerij Boosten/Stols kunnen zijn uit Maastricht.

De voorzitter van de *Kunstkring voor Limburg* was de bekende Maastrichtse kunst-

Ontwerp Jos Ritzen, een rij van zes opzichterswoningen voor de Oranje Nassau-mijn aan de Stationsstraat te Heerlen [afgebroken ca. 1970 voor de aanleg van de Schakelweg].

Fotocollectie Rijkcheyt.

schilder jhr. Robert Graafland, en aan diens werk was in het eerste nummer van *Kunst in Limburg* dan ook een rijk geïllustreerd en lovend artikel gewijd. Ritzens bijdrage in de tweede aflevering betrof de architect Théophile van Kan [1883-1914]. Ritzen wilde geen 'overdreven pathos', zoals hij zei, hiermee refererend aan de tragische wijze waarop Van Kan als gevolg van een ongeval overleden was. Op zakelijke en deskundige wijze ging hij in op de bouwkundige erfenis van diens korte leven: enkele villa's te Beek en Heerlen en de grote kapel [1910-1914] van het klooster Opveld van de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid in Heer. Ritzen noemde de heel bijzondere wijze waarop het materiaal beton in de decoratie aan de ingang voorkwam. Uit de foto-opnamen bij het artikel bleek aandacht voor de gewelven en de plaats van het altaar. Duidelijk werd dat de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht – met name de Romaanse gewelfopbouw en de halfronde apsis met de erachter gelegen omgang – Van Kans inspiratiebronnen waren. De kerk

van Opveld moet Ritzen al tijdens het bouwen van het St.-Jozefgesticht in Heer met bewondering gadeslagen hebben.

In de volgende *Kunst in Limburg* beperkte Ritzen zich tot korte mededelingen betreffende de Servische beeldhouwer I. Mestrovic. Helaas was die derde aflevering de laatste. Waarom het tijdschrift maar zo kort bestond, is niet opgehelderd. We houden het erop dat er nieuwe architectuur in het vooruitzicht lag, in samenwerking met Alphons Boosten.

Alphons Boosten – Jos Ritzen

In 1919 was Alphons Boosten [Maastricht 1893-1951] in Den Haag in het huwelijk getreden en woonde met zijn echtgenote in de residentie, tekenwerk verrichtend.¹¹ Uit de tekeningen van kerken, winkels en landhuizen voor de portfolio die hij samenstelde, bleek zijn hoge ambitieniveau. Opdrachten waren er echter nog niet. In Den Haag is Boosten zeer waarschijnlijk door de bekende, katholieke architect Jan Stuyt [1868-1934], die kort tevoren ook in Den Haag was komen wonen, gewezen op bouwactiviteiten in de zuidelijke mijnstreek. Mogelijk heeft ook de eveneens zeer bekende katholieke architect Joseph Th. Cuypers [1864-1947] hier een rol in gespeeld. Stuyt en Cuypers waren in Zuid-Limburg betrokken bij grote woningbouwprojecten voor mijnarbeiders, die gerealiseerd werden door de Bouwvereniging *Ons Limburg*. Stuyt had onder meer in Eygelshoven enkele opzichterswoningen gebouwd, dicht bij een terrein dat voor het stichten van een nieuwe parochiekerk in aanmerking kwam. In Eygelshoven was de mijnonderneming *Laura & Vereeniging* gevestigd. De directie was in handen van de heren Pierre en Gadiot, die deze nieuwe kerkstichting financieel wilden steunen.¹² De plannen voor een nieuwe kerk voor het mijn dorp Eygelshoven hebben Boosten en Ritzen bij elkaar gebracht. Ze waren beiden jong en buiten een heel kleine kring nauwelijks bekend. Teza-

Omslag Kunst in Limburg. 1^e jaargang. 1^e nummer.

Presentatietekening voor de St.-Janskerk te Eygelshoven, 1921 Boosten/Ritzen. Links de gipsmaquette voor die kerk, opname ca. 1925.

Rijkzekerij A.A.B.

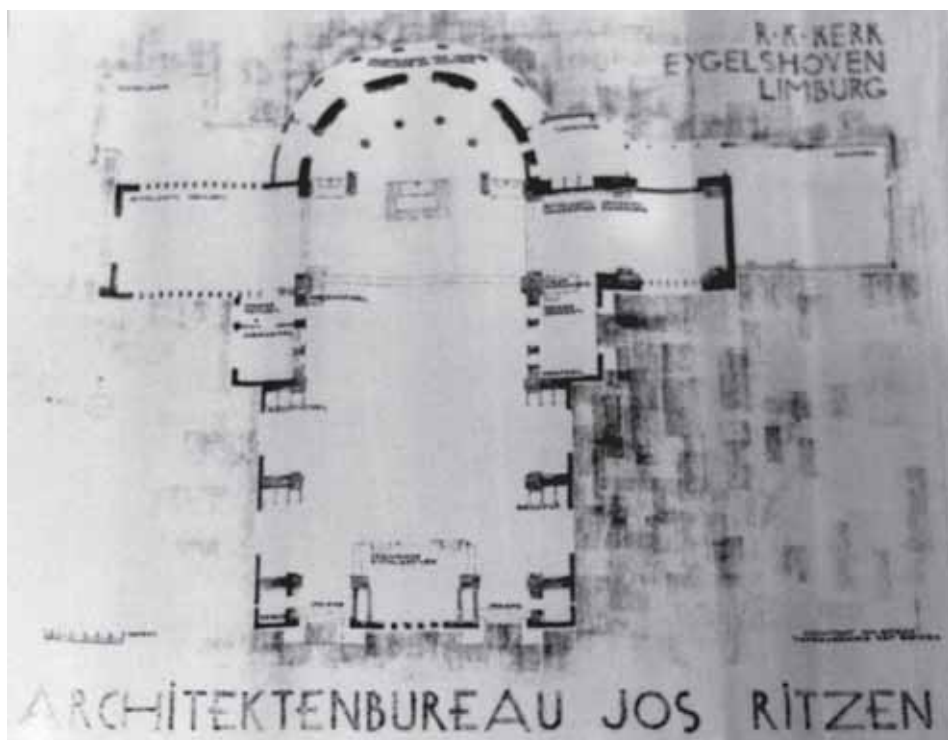
men vormden ze een geloofwaardig team voor grote opdrachtgevers.

Boosten en Ritzen zijn niet alleen als kunstbroeders een samenwerking aangegaan. Het compagnonschap had een zakelijke basis in de vorm van een startkapitaal en jaarlijks werd de balans opgemaakt. In 1923 bedroeg het positieve saldo f 10.000,-. De keerzijde was dat ze beiden nog voor ca. f 1000,- in het krijt stonden bij 'de Firma Boosten-Ritzen'.¹³ Zij hebben geen gezamenlijk kantoor in het leven geroepen, maar werkten vanuit Heerlen en Maastricht.¹⁴

In een van Boostens presentatietekeningen uit de portfolio is, met kleine wijzigingen, een anonieme dorpskerk veranderd in een dorpskerk voor Eygelshoven. Ritzen maak-

te de bouwtekeningen met de plattegrond, de fundering, en de doorsneden.¹⁵ In Maastricht is bij beeldhouwer G. Hack een gipsen maquette vervaardigd die de opdrachtgevers een duidelijk beeld zou geven. Dat dit model inderdaad aan alle kanten is bekeken en toen gevallen is maar ook weer opgelapt, blijkt uit een brief van Boosten in het Eygelshovense parochie-archief.¹⁶ Ritzen en Boosten hielden beiden toezicht op het bouwen. De Bredase Beton Maatschappij heeft als aannemer de uitvoering ter hand genomen.

Het is een monumentale dorpskerk geworden aan de rand van de bebouwde kom. De forse toren met de sierlijke spits is een blikvanger vanaf de Markt. De ruw behakte Nivelsteiner zandsteen in de benedenzone vormt met de gladde mergel van de bovenbouw een mooi contrast. Het interieur is opvallend ruim doordat het enkelvoudig schip overspannen is met wijde en hoge betonnen segmentbogen.

Plattegrond van de St.-Janskerk te Eigelshoven, Ritzen.

Antwerpen AAP.

Korte tijd later is de nieuwe parochiekerk voor de Priesters van het Heilig Hart in Maastricht in beeld gekomen. Hierboven is reeds het eerste, niet uitgevoerde, ont-

Een gipsmaquette voor de H. Hartkerk te Maastricht, opname uit 1920.

Rijkheyt AAB.

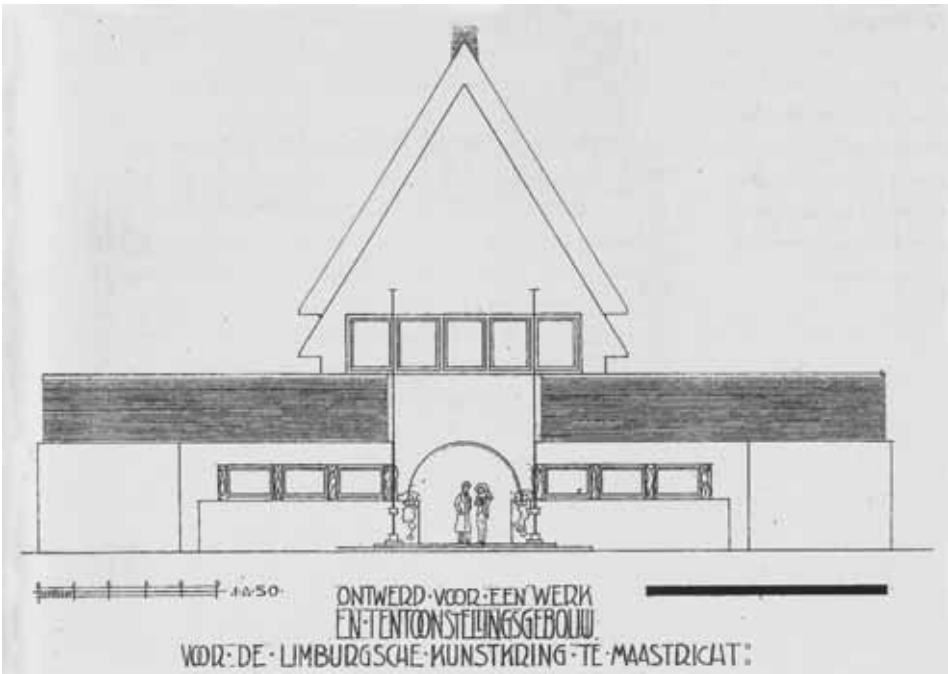
werp genoemd van architect Nic. Ramakers. Boosten en Ritzen dienden in 1920 een tweede ontwerp in voor een bijzonder type kerkgebouw, een koepelkerk. Er stonden twee losstaande, slanke torens bij. Ook van dit nieuwe kerkontwerp is een gipsen model gemaakt. Het revolutionaire ontwerp is door de bouwpastoor, Pater Luijten SCJ, met open armen ontvangen.

Boosten en Ritzen hebben al in 1920 de beide kerkontwerpen in Luik tijdens een *Exposition de l'Industrie* tentoongesteld.¹⁷ Het bezoek aan België is, zoals hierna zal blijken, niet zonder gevolgen gebleven.

Inmiddels waren in Limburg de namen van Boosten en Ritzen gevestigd en hun orderportefeuille begon vol te raken. Er waren vragen naar twee scholen in Maastricht en een te Amstenrade, een landhuis voor de auteur Felix Rutten en zijn echtgenote Ma-

Het klooster aan de Scharnerweg, opname ca. 1930. Ontwerp Boosten/Ritzen 1922.
Rijkheyt A.A.B.

Ontwerp voor een Werk- en Tentoonstellingsgebouw voor de Kunstkring te Limburg, Boosten/Ritzen z.j.
[niet uitgevoerd].
Rijkheyt A.A.B.

Het klooster aan de Scharnerweg, opname ca. 1930. Ontwerp Boosten/Ritzen 1922.

Rijkheyt AAB.

rie Koenen in Geulle, en in Maastricht een tentoonstellingsgebouw voor de *Kunstkring in Limburg* en verschillende woonhuizen. De St.-Hubertus School Vereniging te Maastricht benaderde Boosten en Ritzen voor een schoolgebouw voor de nieuwe H.-Hartparochie. Aan de school zou een klein klooster verbonden moeten zijn, een klaslokaal voor kleuters en een parochiehuus. Jos Ritzen tekende de school. Het geheel is verzezen aan

de Scharnerweg/Hunnenweg te Maastricht.

In 1923 heeft het pas opgerichte *Katholiek tijdschrift* aan verschillende katholieke, Nederlandse architecten, waaronder Jos. Th. Cuypers en J. Stuyt, vragen voorgelegd omtrent hun uitgangspunten bij katholieke architectuur.¹⁸ Van de jongere garde bouwmeesters zijn J. Wielders [1897-1947], A. Boosten en J. Ritzen ook benaderd. Boosten en Ritzen schreven ieder een antwoord.

Begrooting *Proefbalans Firma Boosten Ritzen per 31 Dec 23*

	OMSCHRIJVING.	Aantal.	Lengte.	Breedte.	Hoogte of dikte.	Hoeveelheid.	Prijs.	Bedrag.
1.	<i>Safchaal H. A. Ritzen</i>							10011,29
2.	<i>H. A. Boosten</i>							5705,73
16.	<i>H. A. Kerckhove Knapen</i>					117,90		117,90

Proefbalans 31-12 1923 Firma Boosten-Ritzen [Maastricht/Heerlen].

Rijkheyt AAB.

Het hoekhuis Sarolestraat 6 te Heerlen, oorspronkelijk modemagazijn Maison Chic, voor dhr. Stibbe. Ontwerp Jos Ritzen 1924.

Foto L. Schiphorst, Heerlen.

Opvallend is dat zij beiden alle eclecticisme afwijzen, vóór vrijheid voor kunst en kunstenaars waren en slechts moderne materialen en constructieve mogelijkheden voor

het 'Huis van God' goed genoeg achtten. Ritzen formuleerde diplomatieker dan Boosten. Omtrent het werk van tijdgenoten hield hij zich op de vlakte, terwijl Boosten een term

Woonhuizen Della Faillelaan Antwerpen, Jos Ritzen 1924 [afgebroken].

Antwerpen AAP.

als ‘onsterfelijk belachelijk’ inzette voor een niet-eigentijds kerkontwerp. Waarmee zij beiden neogotiek of neoromaans bedoelden. De teksten zijn als een soort verdediging op te vatten tegen ernstige kritiek op de ontwerpen voor de Maastrichtse kerk voor de H.-Hartparochie, de betonnen Koepelkerk. De kritiek kwam niet van architecten maar van kerkelijke zijde.¹⁹

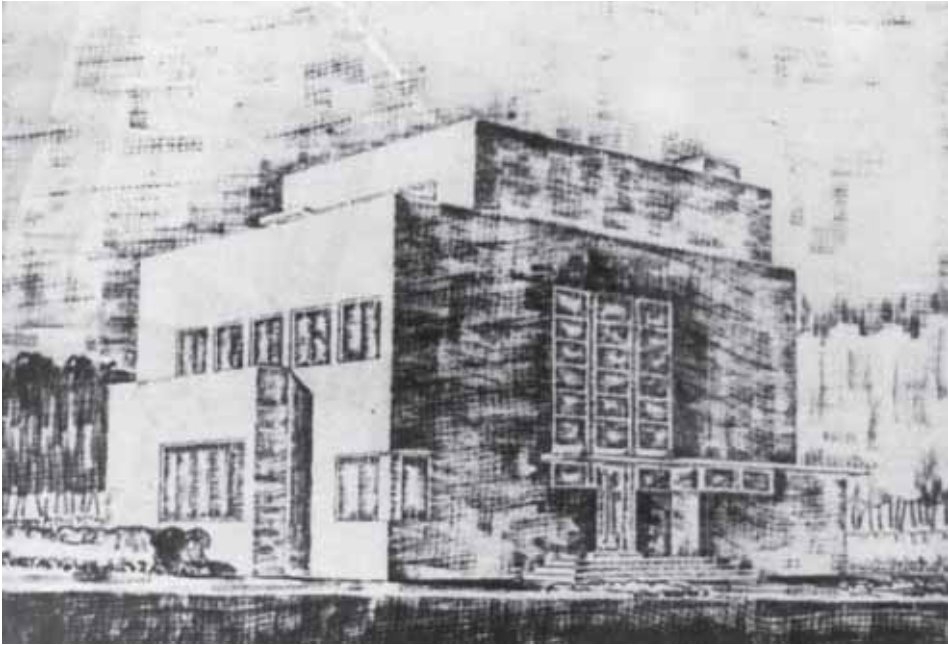
Hoewel zij in *Roeping* eensgezindheid uitstraalden, was toch tegen die tijd in het compagnonschap al enige beroering ontstaan. Veel opdrachten kwamen uit Maastricht. De recessie waarmee de Limburgse mijnindustrie na 1918 te maken had, betekende een rem op het bouwen juist in die voor het evenwicht tussen de compagnons zo waardevolle zuidoostelijke hoek. Uit het archief van zowel Boosten als Ritzen blijkt dat plannen voor een nieuwe parochiekerk te Haanrade afgeblazen werden. Tekeningen voor wonin-

gen te Eygelshoven kregen geen vervolg in een uitvoering.

Boosten, intussen vader van twee kleine kinderen, verbond zich als bouwkundig adviseur aan de Maastrichtse *Coöperatieve Bouwvereniging Ons Belang*.²⁰ Ritzen had al vanaf 1920 in het Belgische West-Vlaanderen enkele Duitse oorlogsgrafvelden ontworpen.²¹ Hij verkeerde regelmatig in Antwerpen.²² In België waren nieuwe mogelijkheden. Ritzen legde in Antwerpen contacten met ir. Stan Leurs [1893-1973], hetgeen zou uitgroeien tot een nieuw, bijzonder vruchtbaar compagnonschap. In 1924 heeft hij officieel zijn woonplaats Heerlen verwisseld voor Antwerpen. Juist te voren had hij nog een winkelpand ontworpen aan de Saroleastraat.²³ De opdrachtgever was de heer Stibbe van het Modemagazijn Maison Chic. Ritzen ontwierp voor het hoekpand een betonconstructie die een groot winkelopervlak en een hoogte van drie verdiepingen mogelijk maakte. Aan de buitenzijde zijn grote etalageruiten gescheiden door betonnen pijlers en in de gevelopbouw vallen de strakke horizontale banden op.

België

België was in 1924 nog niet helemaal de gevolgen te boven van vier oorlogsjaren. Aan architecten en bouwkundigen met ervaring was gebrek. Zijn inbreng vanuit Nederland, waar bouwen en vooral architectuur in die jaren geen stilstand gekend had, werd op prijs gesteld. Samen met Leurs was hij verantwoordelijk voor verscheidene gemeentelijke uitbreidingsplannen en sociale woningbouw zoals te Turnhout, Wuustwezel en Roosdaal. In Antwerpen, Mechelen, Mol en Sint-Lambrechts-Woluwe kwamen woningen in moderne baksteenarchitectuur tot stand. Na het stopzetten [1926] van hun samenwerking ontwierp Ritzen talrijke woningen, kerken en bedrijfsgebouwen. In 1929 hield hij in Antwerpen voor de katholieke Vlaamse Hogeschool een lezing waar hij

Presentatieschets voor het eigen woonhuis te Antwerpen, Jos Ritzen 1928 [niet uitgevoerd].
Antwerpen AAP.

wees op voorbeelden van moderne architectuur in Nederland: de [toen pas gereedgemaakte] Van Nellefabriek in beton en glas van J.A. Brinkman en L.C. van der Vlugt en arbeiderswoningen van J.J.P. Oud, zoals aan de Kiefhoek te Rotterdam. Deze heel moderne architectuur werd in België wel bewonderd, maar nog nauwelijks uitgevoerd. Dat was al eerder gebleken toen Ritzen een ontwerp indiende voor zijn eigen woonhuis te Antwerpen [1928], een zeer modernistisch en strak vormgegeven blok. Het kwam niet door de

Jos Ritzen ca. 1930, in La Cité, Antwerpen.
Antwerpen AAP.

Antwerpse Schoonheids Commissie. Het huis dat wel is uitgevoerd, had ook bijzondere kwaliteiten en is gepubliceerd in *Villa's en Landhuizen* van J.G. Wattjes.²⁴

Na 1930 maakte hij uitbreidingsplannen voor verschillende gemeenten in de provincie Antwerpen, zoals voor Grobbendonk, Herentals en Schoten. Kenmerken zijn: 'koele beheersing van de vormen, klare, gave ruimten en de afwezigheid van overdreven versiering'.²⁵ Even tevoren [1928] was Ritzen toegelaten tot het exclusieve *Société Belge des Urbanistes et des Architects Modernes* en regelmatig zijn er sindsdien in *La Cité* berichten over hem verschenen.

Ritzen bleef met zijn oude vaderland contacten houden. Hij publiceerde met enige regelmaat in Nederlandse tijdschriften als *Katholiek Bouwblad*, *Bouwkundig Weekblad* en na 1948 in *Forum*.

Naar Heerlen keerde hij met enige regelmaat terug. Zijn beide ouders overleden kort na elkaar en Ritzen heeft in 1930 een moder-

ne grafsteen ontworpen: een lage zeskantige zuil met een fraai gestileerd kruis. Kort nadien zijn er achter het voormalige, ouderlijk hotelpand aan de Geerstraat twee woningen gebouwd voor zijn zussen.²⁶ Helaas zijn ze rond 1960 met het herenhuis verdwenen bij de afbraak van vrijwel alles aan de Geerstraat ten gunste van een brede uitvalsweg.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er in België naar ontwerpen van Ritzen [onder meer] nog twee zeer grote kerken gebouwd, de St.-Margarita te Knokke en de St.-Lutgardis in Turnhout. In de grensplaats Achel was Ritzen na 1945 verantwoordelijk voor de ingrijpende wederopbouw van de St.-Benedictusabdij. Ritzen keerde hiermee terug naar een traditionele vormentaal voor religieuze architectuur, geïnspireerd door grote [Nederlandse] voorbeelden als Dom.H. van der Laan en de Delftse prof. M.J. Granpré Molière. Tijdens de laatste jaren van zijn loopbaan werkte Ritzen nauw samen met de architect Walter Steenhoudt [*1930] die als stagiair op het bureau begonnen was. In 1961 heeft Steenhoudt het bureau overgenomen.

Tot slot

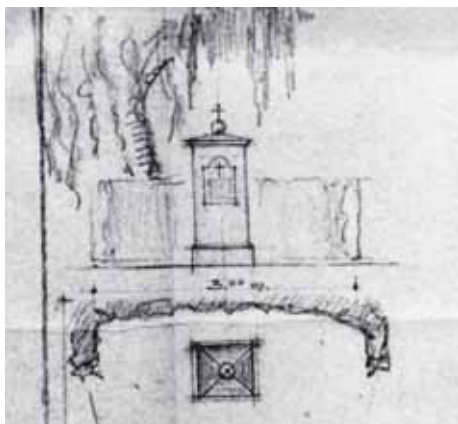
In 1951, na het overlijden van Alphons Boosten, heeft Ritzen in een ‘in memoriam’ bijzonder respectvol over zijn vroegere compagnon gesproken.²⁷ Als reden voor de breuk haalde hij de slechte economische toestand aan tussen 1920 en 1925 in de Nederlandse mijnstreek. Terugkijkend op het korte compagnonschap kan die uitspraak alleen maar onderschreven worden. Ritzen maakte in zijn herdenking van Alphons Boosten melding van de zware taak die op architecten rustte die tweemaal met een oorlog waren geconfronteerd, een zeer persoonlijk getinte en ook op eigen ervaringen berustende toevoeging.

Eén jaar te voren was Ritzen in Heerlen voor een ander overlijden. Het betrof zijn jongere broer Kaspar Ferdinand [*1898], die in Heerlen wethouder was geweest. Jos

Grafsteen op de begraafplaats aan de Akerstraat te Heerlen, voor Chr. Ritzen en M.H. Ramakers, ontwerp Jos Ritzen 1930.

Foto L. Schiphorst, Heerlen.

Ontwerpschets voor het grafmonument voor Kaspar Ferdinand Ritzen, overleden te Heerlen 1950.

Rijckheyt, Architectuurdocumentatie.

Ritzen sprak namens de familie een dankwoord.²⁸ Hij heeft enige maanden later een grafmonument ontworpen voor zijn broer. De uitspraak ‘klarheid moet heersen’ is zeker ook op dit graf van toepassing: een so-

bere, lage vierkante zuil waar beplanting een belangrijk onderdeel van is.

Ritzen heeft in België architectuurgeschiedenis geschreven als overtuigd modernist. Hij speelde in het interbellum een toonaangevende rol binnen 'het Antwerps baksteenmodernisme'²⁹ en besloot zijn indruk-

wekkende loopbaan met een terugkeer naar traditionele en geestelijke fundamenteën van de architectuur. Een loopbaan die in het Nederlandse Zuid-Limburg begon met heel moderne kerkarchitectuur in samenwerking met Alphons Boosten, en ook daarin heeft Jos Ritzen geschiedenis geschreven.

Noten

1. De tentoonstelling met tekeningen, lichtdrukken en foto's uit het Archief Alphons Boosten [AAB], door VITRUVIANUM centrum voor architectuur ingericht, was te zien van 19-5 tot 16-7 2006. L. SCHIPHORST, *A.J.N. Boosten 1893-1951. Expressief vernieuwer van het katholieke bouwen*, Rotterdam 2006 BONAS 31 [Biografieën en oeuverlijsten van Nederlandse architecten en stedenbouwkundigen].
2. FR. DE BLAUWE, *Jos Ritzen*, Antwerpen 1957, 8.
3. Het archief Jos Ritzen berust in AAB, Architectuur Archief van de Provincie Antwerpen. Ik kon gesprekken voeren met Jos Ritzens zoon: ir. J. Ritzen te Wilrijk [B.], mevr. M. Wintraecken te Maastricht en mevr. M.L. Scheijmans-Ritzen te Heerlen.
4. Rijckheydt, GA Heerlen, Bevolking Heerlen 1920-1940.
5. D. LAUREYS, *Bouwen in Beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout 2004, 227. De zoon en de beide nichtjes bevestigden dit.
6. Gegevens over Nic. Ramakers GA Sittard, Bevolking 1880-1920 en P.M. BOUDEWIJNS, *Sittard, uit bronnen geput*, Sittard 1993, dl.2, 624; M. VLEESCHHOUWERS, *Stadsbeelden Sittard*, Sittard 1994, dl. 2, 9, 24, 38, 43, 158.
7. W.A.A. MES, *De Koepelkerk*, Maastricht 1997, Maastrichts Sihouet 46, 8.
8. Idem, 14..
9. Rijckheydt, GA Heerlen, Bevolking Heerlen 1920-1940.
10. Idem, Dossier J. Ritzen, drs. P. Brock VITRUVIANUM.
11. GA 's-Gravenhage Bevolking 1890-1920; ook L. Schiphorst 2006, 13.
12. GA Kerkrade, Parochie Archief St. Jan de Doper, brief A. Boosten aan het kerkbestuur dd. 7-9 1920; Rijckheydt AAB C30, correspondentie 1921.
13. Rijckheydt AAB, C17, uit een handgeschreven proefbalans gedateerd 31 december 1923 zijn de vorderingen te weten Boosten f 6760,- en Ritzen f 4667,- op te maken, alsmede het gunstige saldo.
14. Idem C17, er is een bedrag van f 900,- aan uitgaven voor gezamenlijk kantoormeubilair besteed.
15. Idem K5, de tekeningen zijn met hun twee namen gesigneerd maar als locatie is Heerlen aangegeven; ook Antwerpen AAB, archief J. Ritzen, 2x een plattegrond van de kerk te Eygelshoven.
16. GA Kerkrade, Parochie Archief St. Jan de Doper, brief A. Boosten aan het kerkbestuur dd. 7-9 1920.
17. Z.a., *Musé des archives d'architectes modernes*, Brussel 1987, 387.
18. Red., 'Oproep aan katholieke Nederlandse bouwmeesters over de richting in de kerkelijke bouwkunst', in *Roeping* 1 [1923] 63.
19. F.C. VAN BEUKERING, 'Drie nieuwe kerkontwerpen', in *Het Gildeboek*, 4 [1921] 2.
20. *Gedenkboek van de Coöperatieve Bouwvereniging 'Ons Belang'* G.A. Maastricht 1903-1928, Maastricht 1928, 18.
21. LAUREYS 2004, 227.
22. Idem; ook Rijckheydt, AAB C17, voor Ritzens verblijf in Antwerpen stonden in 1923 kostenposten genoteerd.
23. Rijckheydt, GA Heerlen, Dossier drs. P. Brock.
24. J.G. WATTJES, *Villa's en Landhuizen in België en Nederland*, Amsterdam 1930.
25. LAUREYS 2004, 229.
26. Mededeling mevr. Scheijmans-Ritzen en mevr. M. Wintraecken.
27. J. RITZEN, 'A.J.N. Boosten overleden 20 januari 1893 - 2 januari 1951' in *Bouwkundig Weekblad* 69 [1951] 157-159.
28. Vriendelijke mededeling mevr. drs. M.L. Scheijmans-Ritzen, zij was het enige kind van Kasper Ferdinand Ritzen; ook *Limburgsch Dagblad* 14-11 1950.
29. LAUREYS 2004, 227.

Uit de archieven: Vliegvelden te Heerlen [deel 3]

DOOR HANS THISSEN

Op 18 mei had op het gouvernement een bespreking plaatsgevonden tussen Van Grunsven en de gouverneur, in het bijzijn van griffier J.H. Defesche. Onderwerp van bespreking was de terreinkeuze. Het rapport van de Luchtvaartdienst d.d. 16 feb. 1931 m.b.t. de terreinen A, B en C, gaf de voorkeur aan terrein B, terwijl A de minst goede keuze zou zijn. Defesche stuurt nu 1 dag later Van Grunsven een onthullende brief. Het rapport van de Luchtvaartdienst d.d. 13 februari 1931 volgens hetwelk van de terreinen A, B en C het terrein B uit vliegtchnisch oogpunt de voorkeur verdiende, terwijl terrein A het ongunstigste terrein was en voor de laatste plaats in aanmerking kwam. Een nader onderzoek der aanwezige stukken leverde echter het volgende op. Bongaerts liet de Luchtvaartdienst weten dat alle drie terreinen buiten beschouwing dienden te blijven, maar *'het blijkt niet of hij daarmede de meening van de subcommissie voor vervoer uitsprak'*. Het meest geschikte terrein, locatie B, zou te ver uit het centrum liggen. Die opmerking leidde tot een nieuw onderzoek, leidend tot het rapport van de Luchtvaartdienst d.d. 24 juni 1931 [terrein D en E]

Op 23 mei vond de bespreking plaats van alle deelnemende burgemeesters. Zij verkondigen in een behoorlijke discussie de mening van hun college voor wat betreft de terreinkeuze en financiële deelname.

Men verschilde van mening in de verdeelsleutel t.b.v. de bijdrage. Van Grunsven deelt mede dat B&W alleen financiële medewerking verlenen bij realisatie van terrein A.

Immers, uit niets was gebleken dat terrein A ongeschikt zou zijn. De gouverneur concludeert hieruit dat Heerlen slechts voor E zal kiezen wanneer terrein A ongeschikt zou blijken. Zoals het onderstaande schema laat zien, is er van een eenduidige oplossing geen sprake.

Na zijn conclusie gaat de gouverneur op de opmerking van Van Grunsven in m.b.t de [on]geschiktheid van terrein A. Het zou het minst geschikt zijn.

Van Grunsven blijft bij het standpunt dat terrein A nooit is afgekeurd. Volgens hem ligt het terrein voor Heerlen en voor heel Zuid-Limburg echter gunstiger. Als het luchtvaartterrein in Valkenburg komt, is dat het beste, mede i.v.m. het vreemdelingenverkeer. Heerlen kiest voor A omdat terrein H door het departement is afgekeurd. Het bezwaar dat terrein A in het mijnontginningsgebied ligt, wordt door Heerlen niet erkend. In Duitsland lagen ook vliegtterreinen binnen concessiegebieden. Het gemeentebestuur van Heerlen wil de vergadering overwegen, voor terrein A te kiezen, hoewel Van Grunsven niet verwacht dat dat voorstel wordt aangenomen. Hij vraagt de gouverneur /voorzitter, de KLM een vergelijkend onderzoek te laten doen naar de terreinen A en E. Indien blijkt dat A ongeschikt is, dan zal Van Grunsven het terrein ter sprake brengen in het college van B&W. Bovendien zou de financiering problemen geven, wanneer ieder, zoals Maastricht, slechts 1 gulden per inwoner zal neertellen, zeker als Heerlen niet mee zou doen. De fout is dat men, toen terrein B

Gemeente	Terrein	Bijdrage
Beek	E	In beginsel wel
Brunssum	Geen	Geen
Geleen	E	Indien allen meedoen
Gulpen	Voorheen E, nu B	Alleen als eigen werklozen meewerken; alleen B
Heerlen	A	In principe wel, tenzij A ongeschikt is
Hoensbroek	K, ook E	In beginsel wel
Kerkrade	Geen	Geen
Maastricht	E	f 63.000 [1 gulden per inwoner]
Meerssen	E	In principe wel
Sittard	E	Geen besluit genomen
Vaals	B	In principe wel voor B
Valkenburg / Houthem	E	f 10.000
Wijlre	E	Alleen wanneer eigen werklozen meewerken
Wittem	B	Geen, tenzij voor B gekozen wordt

en c afvielen, terrein A niet onderzocht heeft. Bovendien zijn er nog andere terreinen, die voor Heerlen gunstiger liggen, doch waarvoor Heerlen niet kiest omdat deze voor andere gemeenten ongunstig liggen. De gouverneur acht echter een onderzoek naar het terrein niet nodig. Heerlen wil financieel wel bijdragen voor een gunstig gelegen terrein. De gouverneur peilt dan de mening van de aanwezigen. Hij komt tot de conclusie dat er geen principiële beslissing kan worden genomen. Indien onderzoek van de KLM naar terrein A gunstig uitvalt, zullen meerdere E-stemmers voor dat terrein kiezen. Valt dat terrein af, dan zal E de voorkeur hebben. Tijdens de discussie bleek al dat sommige E-gemeenten, indien het rapport voor A gunstig uitvalt, voor A kiezen, bijvoorbeeld Valkenburg, Sittard en Geleen, Burgemeester Habets van Kerkrade deelt tenslotte nog mede dat hij de mening van het gemeentebestuur verkondigd heeft. Zijn persoonlijke mening is dat er, indien het vliegeterrein niet te ver verwijderd is, een bijdrage beschikbaar moet worden gesteld. Na ontvangst van het rapport van de KLM zal een volgende vergadering worden belegd, waar hopelijk wel spijkers met koppen geslagen kunnen worden.

Van Grunsven ontvangt bij schrijven van

27 mei van burgemeester Hens uitvoerige inlichtingen over het terrein tussen Sibbe en Vilt. Directeur Van de Ven van de dienst Publieke Werken geeft een opgave van de afstanden van terrein E [Ulestraten] en A [Sibbe] tot de plaatsen van de deelnemende gemeenten. Van Grunsven stuurt deze gegevens in een brief naar de KLM te 's-Gravenhage. Deze concludeert dat terrein A [Sibbe] de voorkeur verdient. Het ligt dichtbij het dichtbevolkt centrum van Zuid-Limburg.

Rapport KLM

Op 18 september ontvangt de burgemeester van de Commissaris het rapport van de KLM van 26 augustus, getiteld 'Luchthaven in Zuid-Limburg'. Tevens wordt verzocht, een en ander in het college van B&W te bespreken en een standpunt te bepalen t.b.v. de vergadering van burgemeesters op 3 oktober. Het rapport wordt voorzien van vele kanttekeningen in de marge.

Voor Heerlen valt het rapport gunstig uit. Bovendien kan een aandachtig lezer eruit opmaken dat voorstanders voor terrein A en E er voordeel mee konden doen.

Op 20 juli was het terrein bij Valkenburg en Ulestraten bezocht, waarbij o.a. Telders

en Plesman aanwezig waren. Uit het oogpunt van handel, industrie en ook toerisme is het veld van belang voor geheel Zuid-Limburg. Valkenburg heeft goede verbindingen met Maastricht en Heerlen en is het centrum van het toerisme. Nabij de Kauberg kan men met moeite een vliegveld aanleggen, ter grootte van 650 bij 650 meter, waarvan het grondverzet door werklozen kan worden verricht. Voor nachtverkeer is het terrein te klein. De aanleg zou duurder zijn dan van een veld waarvoor geen grondverzet nodig is; het veld kan niet worden uitgebreid; door ophoging van het terrein, soms wel vier meter, kunnen zich moeilijkheden voordoen met de losse grond. Het grote [commerciële] voordeel is een snel te verwachten ontwikkeling van het [lucht]vervoer door handel, industrie en toerisme.

Voor het 1 km² grote terrein bij Ulestraten was minder grondverzet nodig. Het terrein voldoet aan de hoogste eisen van vliegverkeer en ligt voor Maastricht en de nieuwe mijnstreek gunstiger dan het veld te Valkenburg. De ongunstige ligging t.o.v. Heerlen en Valkenburg kan verbeterd worden door verbetering van wegen. Toch zullen de allereerste jaren voor Ulestraten moeilijk zijn en er zullen behoorlijke uitgaven nodig zijn voor de verbetering van het wegennet.

Als men een veld wil dat snel in gebruik kan worden genomen en jaren vooruit kan in de ontwikkeling, moet men kiezen voor Ulestraten. Is men van mening dat er meerdere velden moeten worden aangelegd, en dat het nachtverkeer voorlopig alhier niet tot ontwikkeling zal komen, dan kan men beter voor Valkenburg kiezen. Het luchtverkeer van de luchtlijnen en van particuliere vliegtuigen zal zich daar spoedig ontwikkelen. Dat vliegveld zal 10-15 jaar te gebruiken zijn, waarna door de toename van het lijnverkeer een groot veld nabij Ulestraten zal worden aangelegd en het veld te Valkenburg voor het toerisme zal blijven. Voorwaarde is dan wel dat de gronden voor Ulestraten nu al verkregen moeten worden in een regionaal

uitbreidingsplan, en de gronden bij Valkenburg snel onteigend worden en geschikt worden gemaakt voor het luchtvaartterrein. De KLM ziet het liefst dat eerst een veld te Valkenburg wordt aangelegd en de gronden bij Ulestraten gereserveerd worden voor een toekomstige grote luchthaven. Mocht dat financieel niet haalbaar zijn dat heeft de KLM geen bezwaar tegen de aanleg van een veld te Ulestraten. De conclusie luidt dat Ulestraten meer geld zal kosten in verband met de aanleg van goede wegen, én om het aantrekkelijk en bekend te maken. Echter, rekening houdend met de nadelen van terrein A, de onkosten van eerst een veld aan te leggen bij Valkenburg en later te Ulestraten, kortom: uit praktische overwegingen, is de KLM gedwongen de keuze op Ulestraten te laten vallen, 'hoe zeer wij uit overwegingen van verkeersdichtheid de voorkeur zouden hebben gegeven aan het terrein bij Valkenburg'.

Standpuntbepaling gemeenten

Op 3 oktober vond de eerder genoemde vergadering van deelnemende gemeenten te Maastricht plaats. Aanwezig waren vertegenwoordigers van Maastricht, Heerlen, Kerkrade, Brunssum, Sittard, Hoensbroek, Geleen, Beek, Meersen, Hulsberg, Houthem, Valkenburg, Gulpen en Wylre, voorts Telders, alsmede de griffier enz.

B&W van Vaals en Wittem schreven dat zij geen voorstel aan de Raad zouden doen om een bijdrage te leveren in de aanleg van een vliegveld, terwijl Geleen alleen dan meewerkte als voor Ulestraten gekozen werd.

In de vergadering werd het rapport van de KLM, door tussenkomst van het Departement van Waterstaat, afd. luchtvaart, besproken.

De gouverneur deelt mede dat G.S. aan de Provinciale Staten een voorstel zal doen voor een financiële bijdrage. G.S. zou een voorkeur voor Ulestraten hebben. Bij een keuze voor Valkenburg zou G.S. zich opnieuw bezinnen over een mogelijke bijdrage.

Gemeente	Terrein	Bijdrage
Heerlen	A	ja
Maastricht	E	ja
Sittard	E	ja
Valkenburg	A	f100.000
Houthem	A	ja
Beek	E	ja
Geleen	E	ja
Meerssen	E	ja
Hoensbroek	E	ja
Brunssum	geen	geen
Wijlre	geen	geen
Gulpen	A	ja
Kerkrade	geen	geen
Hulsberg	A	ja
Vaals	geen	geen
Wittem	geen	geen

De gouverneur laat eerst de burgemeesters de standpunten van hun colleges mededelen. Na de standpuntbepaling ontspan zich een levendige discussie.

Heerlen meldt dat er, nu A niet ongeschikt blijkt, van het college geen medewerking te verwachten is bij een keuze voor Ulestraten.

Maastricht kiest, hoewel Valkenburg dichterbij ligt, i.p.v. twee terreinen voor één terrein, namelijk Ulestraten. Bovendien moet Valkenburg niet zo zwaar aan het toerisme tillen: dat seizoen duurt maar drie maanden. Burgemeester Hens heeft zelf terrein A bezocht en meent dat het gemakkelijk vergroot kan worden. Extra kosten wegen niet op tegen de groei van het toerisme. B&W zullen dan aan de raad voorstellen f 100.000 bij te dragen voor dat veld.

De voorzitter concludeert dat een meerderheid voor Ulestraten gekozen heeft. Hij meent dat de keuze voor Valkenburg gevaarlijk is. Die keuze zou immers afwijken van het technisch advies van de KLM.

Op deze opmerking moet Van Grunsven reageren. Het is niet zeker dat als er een veld bij Valkenburg komt, het terrein nadien

verplaatst zou moeten worden. De conclusie van het KLM-rapport is namelijk dat de KLM het liefst Valkenburg als veld ziet en dat men grond dient te reserveren voor Ulestraten. Echter, omdat de KLM vreest dat zulk een plan niet gerealiseerd zal worden, kiest ze voor Ulestraten. Valkenburgs veld zou 10-15 jaar vooruit kunnen. Met andere woorden: nu is dit terrein het meest geschikt.

Op de vraag van de voorzitter, welk bedrag van Heerlen te verwachten is bij een keuze voor Valkenburg, antwoordt Van Grunsven dat het gemeentebestuur hierover geen beslissing heeft genomen. Ze zijn bereid naar de maatstaf die G.S. voor alle deelnemende gemeenten voorstelt, bij te dragen. Maar zou het terrein bijvoorbeeld te Voerendaal komen te liggen, dan zou Heerlen, net als Valkenburg nu, een bedrag beschikbaar stellen, onafhankelijk van de andere gemeenten. Wanneer de gouverneur vraagt of Heerlen ook meebetaalt/ meewerkt aan Ulestraten, is het antwoord van Van Grunsven een duidelijk neen.

De burgemeester van Sittard meent nu dat Van Grunsven woordbreuk pleegt n.a.v. zijn uitlatingen op de vorige bijeenkomst. Van Grunsven legt hem echter uit dat aan Ulestraten werd meegewerkt indien het rapport uitwees dat terrein A ongeschikt was en dus uitgesloten zou zijn. A valt in het rapport slechts af omdat de KLM verwachtte dat het onmogelijk zou zijn, twee velden te realiseren.

Burgemeester Hens deelt dan nog mede dat hij voorheen voor Beek gekozen had omdat terrein A uitgesloten zou zijn.

De burgemeester van Beek concludeert dat Heerlen zich toch niet bij de conclusie van het rapport neerlegt. Van Grunsven ontkent dit. Nergens staat immers dat terrein A veel minder geschikt is dan het terrein te Ulestraten. Heerlen wijkt dus niet van haar houding af.

De burgemeester van Beek is persoonlijk voor het terrein te Valkenburg, maar n.a.v. het rapport is het college voor Ulestraten.

Uiteindelijk blijkt dat zes gemeenten kiezen voor Ulestraten en vijf voor Valkenburg.

De voorzitter vindt het bijzonder jammer dat er geen eenparigheid van stemmen bereikt is.

Op de vraag van de burgemeester van Sittard of Valkenburg nu wél meewerkt aan de aanleg van Ulestraten, deelt Hens mede dat met grote waarschijnlijkheid te verwachten is dat niet het geval zal zijn.

De baron vreest nu dat de anderen hetzelfde standpunt t.o.v. Valkenburg innemen en dat er hierdoor geen vliegveld meer zal komen. Uit die opmerking leidt Van Grunsven af dat als het plan-Ulestraten mislukt, er nog andere voorstellen gedaan kunnen worden. Hij en de vertegenwoordigers van Kerkrade, Brunssum, Gulpen, Valkenburg, Houthem en Hulsberg verlaten dan de vergadering.

De overige burgemeesters gaan verder met het plan-Ulestraten, maar het blijkt niet mogelijk, een verdeling van het benodigde bedrag, – f 275.000 – over de provincie en de vertegenwoordigde gemeenten te maken. De provinciale griffie zal een verdeling ontwerpen voor de vrijwillig samenwerkende gemeenten en voor alle belanghebbende gemeenten.

Het vvv 'Het Geuldal' te Valkenburg zoekt 26 september het gemeentebestuur, een adhesiebetuiging te tekenen t.b.v. alle bestuursorganen van wier medewerking de aanleg van een luchthaven afhankelijk is ten faveure van het terrein te Valkenburg.

Op 4 oktober ontvangt de burgemeester van Heerlen van de directeur Van de Ven een situatietekening¹ en een begroting voor het uitbreiden en het egaliseren van het vliegterrein te Voerendaal, waar de komende week een vliegdemonstratie wordt gehouden. Het terrein is 650 bij 900 meter groot. Er zal 700.000 m³ grond verzet worden, hetgeen circa f 560.000 bedraagt, waarbij hopelijk zich geen kalksteen direct onder het maaiveld bevindt.

B&w van de deelnemende gemeenten en van gemeenten die tot nu toe niet hebben deelgenomen aan de besprekingen, krijgen 17 oktober het verslag toegezonden, met bij-

gevoegd een voorstel tot kapitaalverdeling. G.S. wenst nu ook te weten of de colleges aan de gemeenteraden willen voorstellen, medewerking te verlenen aan het project te Ulestraten, zoals vermeld in het verslag. Ook B&w van Heerlen ontvangen de bescheiden. De gouverneur vertrouwt erop dat 'uwe gemeente' zich in dezen niet afzijdig zal houden, aangezien hierdoor de mogelijkheid om het luchtvaartterrein door vrijwillige samenwerking tot stand te brengen in gevaar wordt gebracht. Nu kan het object nog in werkverschaffing worden aangelegd, waardoor een grotere rijksbijdrage kan worden verkregen. G.S. blijft overtuigd dat een vliegveld in het Zuiden van Limburg van groot belang zou zijn.

De griffie had een uitgebreide verdeelsleutel bedacht. Aangezien f 25.000 door de provincie werd betaald en f 250.000 en 100% van de lonen door het Rijk [werkverschaffing], resteert nog een tekort van ca. f 250.000.

De zes voorstemmers zouden hun raad voorstellen, te besluiten tot vrijwillige deelname aan het project.

Voor de belanghebbende gemeenten zouden de berekeningen gemaakt worden op grondslag van het belang van elke gemeente. Dat belang werd beoordeeld aan de hand van het inwonersaantal. De gemeente op wier terrein het veld wordt aangelegd, heeft echter een groter belang: zij verwerven namelijk rechtstreeks inkomsten uit de exploitatie van dat vliegveld. Hiervoor zouden zij dan een extra bijdrage van f 10.000 moeten betalen, waardoor er voor de overige gemeenten nog maar f 240.000 hoeft te worden omgeslagen. Belanghebbende gemeenten zijn gemeenten die zich binnen een afstand van 20 km van het terrein bevinden, echter met meer dan 4.000 inwoners. Gemeenten met een bijzonder belang zijn ook die met vreemdelingenverkeer, namelijk Valkenburg, Gulpen, Houthem, Berg en Terblijt, Schin op Geul, Oud-Valkenburg, Gulpen en mogelijk Wylre.

Het aandeel per gemeente is berekend vol-

gens de formule [$f \ 240.000:277,90$] x [inwoners in honderdtallen / afstand in km]. Aldus is volgens het onderstaand schema het bedrag van elke gemeente berekend.

Naar aanleiding van de bovengenoemde brief deelt b&w van Heerlen G.S. in een lijvige brief van 8 pagina's mede, niet bereid te zijn aan de raad voor te stellen, medewerking te verlenen tot de aanleg van een lucht-

vaartterrein nabij Beek. Desondanks zien ze de noodzaak van een vliegveld in Zuid-Limburg; men had tenslotte toch meegewerkt om te komen tot de aanleg van een vliegveld. Het terrein zou echter zo gekozen moeten worden dat zoveel mogelijk de belangen van alle gemeenten in Zuid-Limburg en de belangen van de centra van nijverheid, handel en verkeer gelijkelijk zouden worden be-

> 4000, binnen kring van 20 km	Aantal inwoners	Afstand in vogelvlucht	Inwoners in honderdtallen afstand in km	Aandeel per gemeente
Maastricht	63.513	10	63,50	f 54.800
Heerlen	49.747	13,5	36,80	f 31.800
Kerkrade	38.379	20	19,20	f 16.600
Brunssum	16.778	13	12,90	f 11.100
Sittard	15.256	11	13,90	f 12.000
Hoensbroek	14.390	10	14,40	f 12.400
Geleen	13.649	7,5	18,10	f 15.600
Schaesberg	8.693	17	5,10	f 4.400
Ubach over Worms	7.309	19	3,80	f 3.300
Meerssen	5.716	4	14,20	f 12.300
Nieuwenhagen	5.371	19	2,80	f 2.400
Beek	5.425	2	27,00	f 23.300
Wittem	4.725	18	2,60	f 2.200
Heer	4.648	10	4,60	f 4.000
Nuth	4.331	8	5,40	f 4.700
Susteren	4.321	17	2,50	f 2.200
Eijgelsheven	4.330	18	2,40	f 2.100
Voerendaal	4.154	13	3,20	f 2.800
Simpelveld	4.089	18	2,30	f 2.000
Gulpen ²	3.100	13	2,40	f 2.100
Hulsberg	2.700	6	4,50	f 3.900
Valkenburg	2.300	6,5	3,50	f 3.000
Wijlré	2.200	12	1,80	f 1.500
Houthem	2.200	5	4,40	f 3.800
Berg en Terblijt	2.200	6	3,70	f 3.200
Schin op Geul	1.600	10	1,60	f 1.400
Oud-Valkenburg	1.200	9	1,30	f 1.100
Totaal			277,90	f 240.000
Extra bijdrage Beek				f 10.000
Bijdrage provincie				f 25.000
Totaal generaal				f 275.000

diend. Door de keuze van Beek wordt nu de tweede stad van de provincie en het centrum van de mijnstreek, Heerlen, achtergesteld bij kleinere gemeenten. Heerlen wens- te liever géén vliegveld dan een vliegveld te Beek. Van de 13 gemeenten stemden 6 vóór Beek, en 5 vóór Valkenburg, m.a.w. een min- derheid. Indien Valkenburg en Brunssum, die geen financiële medewerking verleenden, mee hadden gestemd, was de locatie onge- twijfeld Valkenburg geworden. Veertien van de zevenentwintig gemeenten die nu wer- den verzocht om medewerking, hadden zich niet voor een terreinkeuze uitgesproken. De meerderheid zou voor Valkenburg zijn. De bevolking van de gemeenten met toerisme en de mijnstreek/Heerlen telden 160.000 zie- len. Zelfs Maastricht vond Valkenburg feite- lijk qua ligging beter. Kortom, de wil van en- kele gemeenten stelden de belangen van een ditmaal grotere bevolkingsgroep achter. De afstand tot het vliegveld in vogelvlucht was ook nog eens misleidend. De feitelijke af- stand is de wegfstand. Dat geeft het belang van een gemeente weer. Zo is Heerlen niet 13,5 km, maar 18 km van het vliegveld ver- wijderd. Bovendien verkeren de wegen van Heerlen-Beek in een zodanige staat dat deze niet hiervoor in aanmerking kunnen komen. Er zullen ook gemeenten zijn die tegen Beek zijn en vóór Valkenburg, zodat de verde- lingskosten niet kloppen. Toch zijn B&W ge- negen, de medewerking van de Raad te vra- gen, maar ze wenst geen offer te brengen dat niet door het belang van de gemeente is ge- rechtvaardigd of aan de belangen van Heer- len afbreuk doet.

De burgemeester stuurde hetzelfde ant- woord ter kennisname aan de burgemeesters van Voerendaal en Valkenburg. Deze laatste stuurde op zijn beurt zijn antwoord aan G.S. ook door aan Heerlen. Hens vond de keuze van Beek een ongelukkige keuze. Zuid-Lim- burg was gebaat bij een luchtvaartterrein, echter te Valkenburg. Valkenburg geeft bijna dezelfde argumenten aan als Heerlen voor vestiging te Valkenburg.³

Na november 1933 zwijgen de archie- ven. Ondertussen blijft Voerendaal de enige plaats waar daadwerkelijk gevlogen wordt.

In 1934 ontvangt de burgemeester van Heerlen van zijn ambtsgenoot te Voerendaal n.a.v. een telefonisch onderhoud op 16 maart een ontwerpbegroting voor de aanleg- en ex- ploitatie van een tijdelijk vliegveld, opgesteld door Franquinet. De aanlegkosten zouden f 20.000 bedragen, exploitatiekosten f 15.000. De grootste post was de pacht van een 40 ha groot terrein en het salaris van de directeur- havenmeester. De inkomsten werden begroot op f 10.000.

Commissaris der Koning: 'Onvoldoende bescherming'

In juli 1934 wordt de draad m.b.t. Beek weer opgepakt. De Commissaris der Koningin laat de burgemeester weten dat het niet mo- gelijk was, in voldoende mate van gemeenten medewerking te krijgen om een luchtvaart- terrein aan te leggen, zoals de Provincia- le Limburgsche Commissie voor Verkeer, Handel en Industrie voorstond. Bij meerdere gemeentebesturen bleek een voorkeur voor Valkenburg, met name voor het terrein nabij Vilt, hoewel het terrein volgens het KLM-ra- port te klein was voor nachtverkeer. De com- missaris zal dan ook geen pogingen doen om medewerking van gemeenten te verkrij- gen voor de aanleg van dat terrein. Hij ver- wacht dat de gemeenten die vóór Ulestraten waren, bezwaar t.o.v. Vilt zouden hebben. De commissaris is echter overtuigd van het be- lang van een luchtvaartterrein voor Limburg en had hierover een onderhoud met verschil- lende burgemeesters. Naar aanleiding hier- van werd door de gouverneur een terrein ge- zocht dat aan alle eisen van de gemeenten zou voldoen, met name voor wat betreft de ligging. Dat terrein werd gevonden, namelijk te Hulsberg, ten Oosten van de provinciale weg Valkenburg-Aalbeek. De commissaris had met de directeur van de Luchtvaart- dienst van het Departement van Waterstaat,

in samenwerking met de KLM, een onderzoek naar dat terrein laten uitvoeren. Daarnaast heeft de KLM met de NV Grondverbeterings- en Ontginningsmij te Zwolle een plan tot aanleg van een veld te Hulsberg uitgewerkt.⁴ Het werd begroot op *f* 675.000 of *f* 512.000, afhankelijk van de inzet van machines danwel handkracht. Het terrein was 68 ha groot. De totale kosten waren niet hoger dan die van Ulestraten. De gemeente en de provincie moesten samen *f* 150.000 opbrengen t.b.v. de aankoop van gronden, bouw van diverse accommodaties, exclusief de aankoop van de 68 ha. grond. De ontwerp-exploitatierkening geeft een bedrag van inkomsten en uitgaven groot *f* 11.800. Mogelijk kan financiële medewerking van het 'Werkfonds 1934' verwacht worden. In september zouden met de burgemeesters besprekingen volgen. Het schrijven en de gegevens waren strikt vertrouwelijk. Het zou zeer ongewenst zijn, indien omtrent deze aangelegenheid onmiddellijke publicatie zou geschieden.

Op 11 augustus bezocht wethouder Scheepers en zijn zwager een terrein te Hulsberg, genaamd het Heierveld. Beiden vonden het terrein uitermate geschikt voor vestiging van een vliegveld, mede daar de grondeigenaren bereid bleken, hun grond te verkopen.

De vertrouwelijke bespreking vond uiteindelijk 5 oktober plaats, wederom in het gouvernementsgebouw. Aanwezig waren de burgemeesters van Beek, Berg en Terblijt, Brunssum, Eijgelshoven, Geleen, Gulpen, Heer, Heerlen, Hoensbroek, Houthem, Hulsberg, Kerkrade, Maastricht, Meerssen, Nieuwenhagen, Nuth, Oud-Valkenburg, Schaesberg, Schin op Geul, Simpelveld, Sittard, Susteren, Ubach over Worms, Vaals, Valkenburg, Voerendaal, Wijlre en Wittem, een vertegenwoordiger van de KLM en enkele andere personen. De baron merkt op dat er, ondanks zijn verzoek om geheimhouding, toch mededelingen in de pers over het plan te lezen waren, maar hij neemt aan dat niet de burgemeesters deze indiscretie begaan hebben. Hij

concludeert dan dat andere onbescheidenen in de gelegenheid zijn geweest, van de stukken kennis te nemen.

Baron van Hövell tot Westerflier vat samen dat allen een luchtvaartterrein wensen, maar van de gemeenten kon de financiële medewerking niet voldoende verkregen worden omdat er geen eenstemmigheid nopens de vestigingsplaats werd bereikt. Slechts vier gemeenten, Beek, Eijgelshoven, Maastricht en Sittard, zouden een bijdrage leveren aan Ulestraten. Hierna bespreekt hij het nieuw beoogde luchtvaartterrein. Het nieuwe door de KLM beoordeelde terrein voldoet aan de eisen die in verband met het te verwachten luchtverkeer daaraan gesteld moeten worden; de ligging is gunstig t.a.v. de exploitatie, het terrein ligt midden in de driehoek Sittard-Maastricht-Kerkrade; de ligging is vlak bij het zwaartepunt van het toeristenverkeer; het ligt t.a.v. de verbindingswegen gunstig en tenslotte verdient het de voorkeur boven Ulestraten en Vilt. De kosten zijn als volgt begroot [bedragen in guldens]:

Aankoop van grond: 272.000 [tegen 150.000 Beek destijds volgens PLC]

Kosten gebouwen: 150.000 [x 25.000]

Kosten grondverzet: 675.000/512.000 [x 150.000].

De eerste twee posten zouden nu echter ook voor Beek gelden.

Indien toezegging m.b.t. de werkverschaffing – zoals toegezegd in 1933 – toegepast wordt, zal dat *f* 515.000 of *f* 204.000 opleveren [wel/geen machines]. Nu is ingevolge het Werkenfonds 1934 *f* 600.000 beschikbaar voor werkverruiming. Indien dat kan worden toegepast, kunnen de kosten van de egalisatie ten laste van het Werkenfonds komen. Slechts de kosten van aankoop en inrichting van het terrein zouden dan voor rekening van de provincie en de gemeenten komen. G.S. is bezig om hiervoor toestemming aan de regering te vragen.

De gelden bijeen te brengen door de gemeenten en provincie bedragen *f* 422.000

[PLC f 175.000] t.b.v. de grondaankoop- en uitrusting van het terrein, waarvan, aldus de baron, het reëel bedrag f 275.000 zal zijn. Van dat bedrag zal f 25.000 ten laste van de provincie komen.

De gouverneur wil nu in discussie brengen of de burgemeesters van mening zijn dat hun gemeente medewerking zal verlenen aan het plan Hulsberg / Grondmij en of dat terrein inderdaad het juiste terrein is. Hij wil dat er nu een beginselbesluit genomen wordt, onder voorwaarde dat de exploitatiekosten door het Rijk worden gedragen. Uiteraard volgt weer een behoorlijk gekrakeel. De berekeningsleutel, gebaseerd op Beek, moet herzien worden. De eerste burger van Sittard vindt het wel enigszins vreemd dat jaren Beek het beste terrein was en nu ineens Hulsberg. Technisch zal dat wel zo zijn, maar economisch niet. Er wordt te veel waarde aan het toeristenverkeer gehecht, terwijl alles boven Sittard nu uitgeschakeld wordt. Scherpzinnig merkt hij op dat er vier standpunten in te nemen zijn m.b.t. een luchtvaartterrein. Een luchtvaartterrein is niet nodig; er moet een luchtvaartterrein komen, maar anderen moeten betalen [dat is hier al eens geuit]; er moet in Zuid-Limburg een veld komen, maar als het niet komt waar ik wil, doe ik niet mee, en ten slotte: er moet een luchtvaartterrein komen. Hoensbroek wil een andere verdeelsleutel zien, maar de wijze van uitvoering zou anders moeten. Indien gebruik wordt gemaakt van het Werkenfonds, zullen de aannemers naar de arbeidsbeurs gaan en alleen naar grondwerkers zoeken, zodat andere werklozen niet aan het werk komen, hetgeen bij de werkverschaffing wel het geval zou zijn. Het werk zou moeten worden uitgevoerd door [lokale] aannemers en niet door één maatschappij, de Grondmij. Kerkrade is ook van mening dat de formule van de kostenverdeling anders moet. Gemeenten die veel belang hebben bij het veld, zouden maar eens moeten zeggen wat het hun waard is. Ten slotte moet met de aard der bevolking rekening worden gehouden bij

de kostenverdeling. Hulsberg deelt mede dat indien de aard der bevolking meetelt, Hulsberg niet in aanmerking komt om een extra bijdrage te betalen. Geleen hoopt dat de gemeenten die indertijd tegen Beek waren, nu royaal de beurs trekken. Schaesberg vindt, net als Kerkrade, dat bij gemeenten die een extra belang bij het veld hebben, zulks in de te verlenen bijdragen tot uiting moet komen. Mogelijk zou ook de aard der bevolking in de formule worden opgenomen. Ubach over Worms werpt zich op als pleitbezorger voor de kleine gemeenten. Niet de aard der bevolking, maar de draagkracht der bevolking en het belang van het veld voor een gemeente zou in de formule tot uitdrukking moeten komen. De burgemeesters van Kerkrade en Schaesberg zouden elkaar tegenspreken. De burgemeester van Kerkrade, G.H.A. Habets, antwoordt dan dat slechts rekening moet worden gehouden met de bevolkingsaard, doch dat dit niet in de formule moet worden opgenomen. De samenstelling van de bevolking van Heerlen is anders dan die van Kerkrade. Heerlen zou aldus meer baat hebben bij een vliegveld, als beide even ver van zo'n veld gelegen zouden zijn. Bovendien woonden in Kerkrade 'slechts arme mijnwerkers en men is nog niet zo ver dat de kolen per vliegmachine worden vervoerd'. Maastricht en Heerlen hebben een groot belang, groter dan Kerkrade. Derhalve zou Heerlen 'ook flink voor den dag moeten komen'. Ubach over Worms valt bij. Eygelshoven en Schaesberg hebben een goeude middenstand en mijnzetels, de aard van de bevolking is dus anders dan hier, waar de bevolking bestaat uit kleine boertjes en werklozen. Sittard merkt op dat men afdwaalt. Er wordt slechts besproken of de burgemeesters bereid zijn, de zaak in het college van B&W en in de Raad te verdedigen. De kosten kunnen pas ter sprake komen als bekend is of het Werkenfonds de egalisatiekosten zal dragen. De gouverneur is het hiermee eens. Hij concludeert dat hij geen andere stemmen heeft gehoord dan van hen die willen bevorderen dat

Gemeente	[financiële] medewerking B&W / Raad	Persoonlijke mening
Beek ⁵	Burgemeester zal het bevorderen; vreest dat niet doorgaat i.v.m. problemen m.b.t. de gemeentebegroting.	Liever Beek, maar luchthaven is belangrijk
Berg en Terblijt		
Brunssum	B&W en de Raad kennen de stukken niet; meedoen is afhankelijk van de opgave van de bijdrage.	
Eijgelshoven		
Geleen	Klein bedrag i.v.m. de afstand.	
Gulpen		
Heer		
Heerlen	Men zal wel gaarne helpen.	
Hoensbroek	Men zal meewerken; maar kostenverdeling kan problemen geven.	
Houthem		
Hulsberg	Extra bijdrage.	
Kerkrade	Stukken zijn slechts bij burgemeester bekend; college en Raad zijn tegen; zal ze proberen te overtuigen.	Hulsberg
Maastricht	Raad kent stukken nog niet; men zal meegaand zijn.	Liever Beek, maar er moet een veld komen.
Meerssen		
Nieuwenhagen		
Nuth	Raad is voor [besluit viel vóór geheime brief].	
Oud-Valkenburg		
Schaesberg	Gemeentebestuur kent plannen niet; best doen om medewerking raad te verkrijgen.	Hulsberg
Schin op Geul		
Simpelveld		
Sittard	Burgemeester zal er krachtig toe medewerken dat Sittard meewerkt.	
Susteren		
Ubach over Worms		
Vaals	Zal moeite doen om medewerking, maar zal moeilijk zijn.	Hulsberg
Valkenburg	B&W en de Raad kennen de stukken niet; het zal wel lukken.	
Voerendaal		
Wijlré		
Wittern		

het terrein bij Hulsberg tot stand komt. Hulsberg heeft de instemming van allen. Wel wil hij eventueel nog eens met sommige burge-

meesters de kostenverdeling bespreken. Men dient echter niet vooruit te lopen op de vraag [van Hoensbroek] wie het werk zal moeten

uitvoeren. Hoensbroek verwacht toch dat de gemeenteraad hierover zal vallen. Waarom de Grondmij? De baron vraagt nu, wie dat gezegd zou hebben. Hoensbroek deelt mede: de Grondmij zelf. De voorzitter zegt dat zulks niet zeker is. Het doet hem een genoegen dat er nu een mening heerst dat medewerking voor de totstandkoming van het veld te Hulsberg wel zal worden verleend. Hij zal nu het Rijk een brief sturen, waarin wordt medegedeeld dat op de medewerking van de gemeenten kan worden gerekend, mits kosten van het grondverzet door het Rijk worden gedragen.

In het schema op pagina 101 zijn de standpunten weergegeven

Een week later ontvangt de burgemeester het verslag, met het verzoek, de zaak niet bij het college van B&W of bij de raad aanhangig te maken vóór ontvangst van nader bericht hierover.

Weer zwijgen de archieven. Na ruim een half jaar blijkt er weer schot in de zaak te komen; ditmaal betreft het een vliegveld te Heerlen. De onvermoeide Van de Ven draagt Van Grunsven weer een nieuw plan aan. Het is inmiddels juli 1935. Door de ontwikkeling van de zweefsport⁶ en de vliegspor met kleine motorvliegtuigen zal er een behoefte in iedere stad gevoeld worden. In Duitsland was dat al het geval. Het vliegveld zou [weer] nabij de Heksenberg⁷ kunnen worden aangelegd. Het zou een doorsnede van 500 hebben en zo geschikt zijn voor verkeersvliegtuigen. Het oppervlak lag waterpas en indien nodig kon het uitgebreid worden. Het enige obstakel was de Heksenberg zelf. Een honderdtal jeugdige werklozen zou in drie jaar tijd in een werkkamp o.a. 380.000 m³ grond verzetten. Behalve werken zou er ook lesgegeven worden en gesport. Derhalve kon de prestatie per werkmán 5 m³ per dag zijn. Daarbuiten was 10% van de werklíeden huishoudelijk bezig. Er werd slechts 300 dagen per jaar gewerkt. De uitkering van het Rijk zou voldoende zijn.

Op 17 oktober deelt het ministerie van Fi-

nanciën mede dat de regering de provincie wel een lening wil verstrekken van f 582.000, echter, het voorstel van de provincie om het veld te Hulsberg uit het Werkenfonds 1934 te financieren, waarbij het aan de exploitatie verbonden risico geheel voor rekening van het Rijk zou komen, zou niet aanvaard kunnen worden. De provincie zal op haar beurt niet enige verplichting m.b.t. rentebetaling en aflossing van die gelden op zich nemen, m.u.v. haar toegezegde subsidie voor de aanleg. Waarna 11 november weer een bijeenkomst van de burgemeesters te Maastricht plaatsvond. Helaas is een verslag hiervan niet overgeleverd, maar de aanwezigen vertrouwden erop dat het risico voor het Rijk geen betelsel zou zijn, te bevorderen dat de geldlening door het Werkenfonds kon worden verstrekt. Het belang van de werkverschaffing diende ook niet uit het oog te worden verloren. Er werd een commissie gevormd, bestaande uit J.v. Oppen, burgemeester van Maastricht, J.H. Maenen, lid van G.S., Van Grunsven en Ir. De Ronde. Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, loco-commissaris L. Merckelbach⁸ – de baron was deze maand geveld door een hartaanval⁹ – vroeg de minister van Financiën meteen om een audiëntie met die commissie om een en ander toe te lichten. Ook Van Grunsven kreeg een uitnodiging om die audiëntie op 13 januari 1936 bij te wonen. Van Grunsven woonde die bespreking niet bij. De commissie deelt de minister mede dat het door de KLM gewenste niet van de grond komt, indien de financiële risico's van de exploitatie op de provincie en de gemeenten zou komen te rusten. De minister kon helaas geen toezegging doen, daar de ministeriële Commissie voor het Werkenfonds deze aangelegenheid moet behandelen. De minister wil wel weten welke bedragen Valkenburg en Hulsberg, die een bijzonder belang bij de aanleg hebben, bijdragen in de kosten.

Op 12 februari 1936 overleed de baron, in een hotel nabij Brussel.¹⁰ Hij werd opgevolgd door Willem van Sonsbeeck. Zijn officiële

ontvangst vond plaats op 2 juni en zijn eerste vergadering met de Provinciale Staten op 23 juni.

De draad wordt weer opgepakt in januari 1937. En weer is het Van de Ven. Hij zendt de burgemeester een begroting voor de aanleg van de stamriolen langs de beken en voor de aanleg van het vliegveld Hulsberg. Hij ontleent zijn gegevens aan een i.s.m. de Grondmij opgesteld plan. Voor de stamriolen is voor 100 arbeiders ieder 300 weken werk; voor het vliegveld zelve met handkracht voor 100 arbeiders ieder 260 weken arbeid of met machines voor 100 arbeiders ieder 100 weken arbeid.

In 1938, rond mei, zou de minister van Sociale zaken een bezoek aan Maastricht brengen. Het gemeentebestuur van Heerlen stuurt G.S. een uitvoerige brief, met het verzoek om diverse werkzaamheden te Heerlen te laten uitvoeren onder subsidieverband in verband met de heersende werkloosheid; dat kan slechts bereikt worden door een daadkrachtige steun en actieve medewerking van Rijk en provincie. Een van die zes in onderdelen verdeelde projecten is de aanleg van een vliegveld. Het gemeentebestuur stelt nu de bescheiden vraag, in welk stadium deze afdoening van die aangelegenheid nu verkeert. Het college van B&W wil volledig meewerken. Het vindt echter de provinciale bijdrage van f 25.000 gering, mede omdat ruim 61% van de bevolking in de streek woont waar dat vliegveld zal komen, en er dus ook een belang bij hebben. Misschien willen G.S. dit in overweging nemen en deze maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid onder de ogen van de minster brengen.

Van Sonsbeeck heeft de brief met aandacht gelezen. De objecten van werkverschaffing waarbij de provincie betrokken is, heeft hun aandacht.

In juni geeft de inspecteur der gemeentefinanciën een advies aan Van Grunsven betreffende de financiering, exploitatie en verdeling van de kosten van een aan te leggen veld. Helaas ontbreekt het overzicht van de

gouverneur, zodat het advies ons niet veel wijzer maakt. In ieder geval wordt nog steeds aan een plan gewerkt.

Blijkbaar is in de tussenliggende tijd het plan in de ijskast terechtgekomen. Op 18 oktober 1938 schrijven B&W naar de KLM, G.S. en naar het Hoofd van de Luchtvaartdienst, Departement van Waterstaat te 's-Gravenhage. Het college vernam een gerucht dat het Departement van Waterstaat de aanleg van een vliegveld in Zuid-Limburg opnieuw zou overwegen. Het college meent dan dat de mogelijkheid bestaat dat het oude plan, waar iedereen sinds 1934 aan meewerkte [Hulsberg], o.l.v. de toenmalige commissaris doorgezet wordt. Echter, men meent dat het gerucht geen grond heeft, doch merkt wel op dat van Heerlen 'bezwaarlijk financiële medewerking mag worden verwacht' als de aanleg van het veld 'zou geschieden op een plaats, bij wier bepaling in mindere mate dan volgens de bestaande plannen het geval is, met de belangen van Heerlen, als centrum van de in nationaal opzicht zoo belangrijke mijnstreek, rekening wordt gehouden'.

Op 12 november komt vanuit Maastricht het nieuws dat in opdracht van de minister van waterstaat door de Luchtvaartdienst i.s.m. de KLM een nieuw onderzoek is ingesteld naar een geschikt terrein, dat, in tegenstelling tot het terrein in Hulsberg, financieel uitvoerbaar zou zijn. Het terrein wordt gevonden te Geverik. Het zoveel jaren hangend vraagstuk moet thans opgelost worden, waarvoor Van Grunsven weer in Maastricht verwacht wordt. Hier zal het plan met zijn collega's besproken worden en wordt bekeken of er tussen de gemeenten samengewerkt kan worden.

In 1939 wordt nog steeds vergaderd. De burgemeester van Beek heeft een nauwkeurige begroting laten opstellen.

De aanleg van het vliegveld wordt begroot op f 600.000, waarvan f 150.000 door het Departement van Sociale Zaken wordt betaald als kosten van werkverschaffing. De resterende f 450.000 moet door provincie

Gemeente	Zone	Aantal inwoners		Verhoudingscijfer / gereduceerd op 100	%
Beek	1	6178	x4	24712 5,52	6
Geleen	1	15128	x4	60512 13,30	13
Spaubeek	1	1493	x4	5972 1,33	1
Schimmert	1	1954	x4	7816 1,74	2
Ulestraten	1	1139	x4	4556 1,02	1
Geulle	1	1611	x4	6444 1,42	1
Elsloo	1	2907	x4	11628 2,59	3
Stein	1	4566	x4	18264 4,08	4
Sittard	2	15827	x2	31654 7,07	7
Valkenburg	2	8500	x2	17000 3,79	4
Meerssen	2	6150	x2	12300 2,75	3
Nuth	2	4078	x2	8156 1,82	2
Brunssum	3	15758	x1	15758 3,52	4
Eijgelshoven	3	4096	x1	4096 0,91	1
Heer	3	5797	x1	5797 1,30	1
Heerlen	3	50581	x1	50581 11,30	11
Hoensbroek	3	13177	x1	13177 2,92	3
Kerkrade	3	37228	x1	37228 8,32	8
Maastricht	3	67053	x1	67053 14,98	15
Nieuwenhagen	3	4777	x1	4777 1,01	1
Schaesberg	3	7852	x1	7852 1,75	2
Simpelveld	3	4061	x1	4061 0,90	1
Susteren	3	4236	x1	4236 0,94	1
Ubach o Worms	3	6550	x1	6550 1,46	1
Vaals	3	8065	x1	8065 1,80	2
Voerendaal	3	4238	x1	4238 0,94	1
Wittem	3	4823	x1	4823 1,08	1
				447406	100

en de gemeenten worden opgebracht. Aangezien de mijndirecties ook belang hebben bij een vliegveld, zijn deze door de provincie benaderd om deel te nemen aan de besprekingen. Eerder waren deze afzonderlijk benaderd. De gouverneur heeft ook een verdeelsleutel bedacht voor de kosten: hij onderscheidt drie zones. Gemeenten, op of aan wiens grondgebied het veld ligt [1]; de tweede zone zijn de gemeenten met meer dan 4.000 inwoners, die aan gemeenten van de vorige zone grenzen [2], terwijl de derde zone gemeenten zijn met meer dan 4.000 inwoners, die binnen een kring van 20 km van het veld liggen. De verhouding van het belang is be-

paald op 4:2:1. Het % zal het aantal aandelen weergeven.

De gouverneur wil een nv oprichten, bestaande uit alle belanghebbenden. Het aandelenkapitaal bedraagt f 450.000. Eén aandeel zal f 2500 kosten. De gouverneur verwacht dat er voor f 200.000 aan aandelen bij anderen dan gemeenten geplaatst kunnen worden. Hierdoor dienen de gemeenten slechts f 250.000 aan aandelen te verwerven. Heerlen wordt in de brief door de gouverneur aangeslagen voor f 27,500 [11 aandelen]. In het bovenstaande schema is een en ander aangegeven.

Uiteraard volgt er weer een bijeenkomst te

Maastricht, deze keer op 12 juni. Doel is dat de gouverneur inzichten van de gemeentebesturen leert kennen.

Kennelijk zit de vaart erin; op 22 juni houdt A. Plesman, directeur van de KLM, voor de belangstellende leden van de colleges van B&W ten gouvernementshuize te Maastricht een voordracht i.v.m. de vliegveldplannen.

De provincie zal voor ten hoogste f 100.000 deelnemen in het aandelenkapitaal. [was voorheen f 25.000].

Op 2 augustus verzoeken G.S. het college van B&W om de raad voor te stellen, met een bedrag van f 27.500 deel te nemen in de NV. De industrie [mijnen] zullen met f 100.000 deelnemen. Het bedrag voor de gemeenten blijft hetzelfde, alleen is de herkomst van het overig kapitaal anders dan verwacht. G.S. verwachten vóór 1 september antwoord. Onder aan de brief staat met potlood genoteerd: 'afwijzend advies maken voor raad. In 1932 hebben B&W afwijzend standpunt aan G.S. uiteengezet.' Dat standpunt gold indertijd voor Beek [meewerken indien Hulsberg ongeschikt is]. Een en ander wordt uitgelegd in een concept-raadsvoorstel. Gelukkig voor Van Grunsven gooit deze keer Hitler roet in het eten,¹¹ zodat nadien Van Grunsven niet verweten kan worden, dwars te hebben gelegen in de vliegveldkwestie, waardoor de aanleg geen doorgang vond. G.S. verzoekt op 15 september, i.v.m. het uitbreken van internationale conflicten in Europa [netjes uitgedrukt, wij waren neutraal] niet de raad voor te stellen om medewerking t.b.v. de aanleg van het veld te Beek, danwel het onderwerp ter tafel te brengen.

Een niet ondertekende nota van 8 december voor de burgemeester geeft nog enige informatie m.b.t. het vliegveld Hulsberg. Een zekere heer Cornips uit Maastricht wensde een gesprek. Schijnbaar had hij nogal wat werkzaamheden verricht voor dat veld, maar zijn gemaakte onkosten, groot f 3150, waren tot op heden niet door de gemeente Hulsberg vergoed. Mogelijk kan Van Grunsven zijn collega aansporen tot betaling. Heerlen, Valkenburg en Hulsberg, de belangrijkste beijverers voor Hulsberg, konden eventueel elk f 500 betalen. Het restant kon worden betaald als het veld werd aangelegd. Of Cornips een deel van zijn geld vóór kerstmis kreeg, zoals hij wenste, is [nog] niet bekend.

We hebben nu vooral de rol en de visie van Heerlen gezien in de vliegveldkwestie en soms de opvattingen van collega's van Van Grunsven.

Ons archief bezit sommige archieven van gemeenten die indertijd betrokken waren bij het overleg. Raadpleging van bijvoorbeeld de archieven van Klimmen, Voerendaal en Hulsberg kan de rol en visie van die gemeenten belichten en mogelijk aanvullingen geven t.a.v. Heerlen. Misschien is er meer te vinden m.b.t. de vliegshows te Voerendaal. Op onze internetsite of www.archieven.nl kunt u zoekvragen ingeven en zien, welke stukken in onze collecties aanwezig zijn. In onze studiezaal kunt u de papieren inventarissen van gemeentearchieven raadplegen, die nog niet op onze internetsite staan

Het laatste vervolg zal de periode 1945-ca 1949 behandelen.

Noten

1. De kaart is echter [nog] niet in het archief aangetroffen.
2. Deze en de volgende inwonercijfers waren al afgerond. Het betreft gemeenten met een bijzonder belang, namelijk het vreemdelingenverkeer. Ze hebben minder dan 4.000 inwoners
3. Mulken, W.v., Inventaris van de archieven der gemeente Valkenburg, 1800-1940, Maastricht 1973, invnr. 4323 daterend 1931-1939. [Gemeente Valkenburg aan de Geul, Voerendaal] Vermeldt ook Schimmert, Hulsberg, Valkenburg-Houthem / zoek archieven.nl]
4. Namelijk Rapport betreffende een terrein in

de nabijheid van Hulsberg en Rapport betreffende de exploitatie van het terrein bij Hulsberg.

5. Op 9 november komt een brief van de gouverneur binnen, waarin enkele fouten uit het verslag van 5 oktober worden gehaald, m.n. t.a.v. de burgemeester van Beek. Deze blijkt niet gezegd te hebben dat hij bereid is, het verlenen van een bijdrage te bevorderen. Het eerder door Beek toegezegde bedrag van f 10.000 voor Ulestraten was f 50.000. Hij zal het standpunt van de zijn raad, gezien de voorgeschiedenis, niet alleen begrijpen, maar ook billijken.
6. Er werd al gevlogen te Heerlen! Onder voorzitterschap van Mr. Onland, ere-voorzitter de heer Van Grunsven en de leden de heren Mengels, Van de Ven, Van der Grinten, Hanssen, Dirkx, Reis, Slofstra, Goetgens, Essers en de gebroeders Brauckmann werd op 7 oktober 1934 begonnen met de eerste bescheiden vluchtjes vanaf de Heksenberg. De Eerste Limburgsche Zweefvlieg Club was 17 mei 1934 opgericht. [www.elzc.nl] Rijkzucht bezit ook het archief van de zweefclub: Plaatsingsnr. 187, Eerste Limburgse Zweefvlieg Club te Heerlen 1934 -1969. De inventaris is te raadplegen op onze site.
7. Het ware wenselijk, eens na te gaan wanneer en waarom de oorspronkelijke naam Heksenberg verworpen is tot Heksenberg. Sommigen wijten dit aan volksgeloof, anderen aan de mijnwerkers, die het vreemde woord verbasterden tot Heksenberg.
8. Foutieve spelling 'Merkelbach' in J.G.M. DORREN, Willem van Sonsbeeck [1877-1969], commissaris der koningin, 1936-1947, in: J. WIELAND, [red] *De gouverneurs in de beide limburgen, 1815-1989*, Maastricht 1989 [werken LGOG 11], 333-360; pg. 336
9. J. WIELAND, Van Hövell tot Westerflie [1877-1936], commissaris der Koningin, 1918-1936, in Wieland, J., [red] *De gouverneurs in de beide limburgen, 1815-1989*, Maastricht 1989 [werken LGOG 11], 299-311; overlijden op pg. 310
10. WIELAND 1989, 310
11. De 'Polenfeldzug' op 1 september luidde de Tweede Wereldoorlog in. Om de aanval te rechtvaardigen, zetten de Duitsers meerdere voorvallen in scène. Het bekendste is de overval op de Duitse zender Gleiwitz, 31. augustus, waar SS-leden, verkleed als Poolse verzetsstrijders en in het Pools de oorlogsverklaring tegen het Duitse Rijk bekendmaakten. [de.wikipedia.org/wiki/Polenfeldzug_1939].

In het artikel *Raadsels rond de dood van een Hoensbroekse notaris* van Pierre Heijboer in *Het Land van Herle* 2006-1 werd de vraag gesteld of notaris Cremers vrijmetselaar was. Uit een inmiddels ontvangen email blijkt dat dit niet het geval is. Van de Nederlandse Orde van Vrijmetselaren werd het bericht ontvangen 'dat de heer Cremers het licht niet heeft gezien en dus geen lid van de Orde is geweest'.

Redactie

Recensies en signaleringen

Uit het duister van het verleden. Kwartierstaat Kreijns-Spaetgens

Door H.C.J.M. Kreijns, Stichting Limburgs
Genealogisch Archief, Geleen, 2005.
Prijs € 40,-

Het was een bijzonder goede gedachte om bij gelegenheid van de 80e verjaardag van de bekende archiefvorbser Huub Kreijns dit werk uit te geven, dat de definitieve versie moet zijn van de resultaten van jaren onderzoek en van eerdere publicaties.

Het onder redactie van Jo Hoen uit Beek uitgegeven boekwerk is volgens het voorwoord de afronding van 50 jaar genealogie beoefenen door de Heerlense auteur. Het is de moeite waard. Ik ben met name blij met het register van personen die in de kwartierstaat voorkomen, telkens met vermelding van de woonplaats [!] en daarnaast een register van personen, zoals aangetrouwde familie, getuigen bij doop en trouw en eigenaren van belendende percelen. Zeer nuttig voor andere onderzoekers.

De kwartierstaat begint met de auteur [nr. 1], zijn ouders [nrs.2-3, generatie II], zijn grootouders [nrs 4-7, generatie III], en zo verder tot en met een uitschieter naar generatie XXIII.

Ik ben ook zeer onder de indruk van de massa informatie bij elke persoon en noem willekeurig hier de namen van de nrs. 134-135 Arnoldus de Roy, advocaat, gestorven in 1714 te Waalwijk, en Mechtildis Couwenbergh, die in 1739 als weduwe iemand

dagvaardde wegens 10 gulden huurschuld en 6 gulden schuld wegens pacht van land, en de nrs. 378-379, Louis van Venroy uit Den Bosch en Sybilla van Esch, geboortig uit Kleef, van wie 6 van haar 8 kinderen werden gedoopt in de Sint-Jan van Den Bosch. Hoewel veel van de voorouders van de auteur uit het gebied tussen Sittard en Heinsberg [D] stammen, vinden we – zoals hiervoor bleek, ook personen in andere gewesten en verder bijvoorbeeld een illustratie van Sigarenfabriek Kreijns in Rotterdam. Het is een genoeg dit boek van 335 bladzijden te raadplegen.

Martin van der Wijst

Heerlen Wielerstad. Van Duivelsrit tot WK

Door Wiel Verheesen,
Uitgeverij TIC, Maastricht, 2006.

Dit boekje van 154 bladzijden met 25 foto's werd uitgegeven bij gelegenheid van de Europese Kampioenschappen Tijdrijden voor Beloften die in 2006 in Heerlen werden gehouden. Het wil de rijke wielerhistorie van Heerlen weergeven en is geschreven door een sportjournalist, die verhalen over wedstrijden en organisaties verzamelde en daarnaast onderzoek deed in archieven, in kranten en boeken. Het is een werk geworden vol namen van wielrenners uit verleden en heden, van vóór 1929 toen Heerlen het Nederlands Kampioenschap Wielrennen organiseerde met als winnar Joep Franssen uit Ubachsberg, via 1954 toen de auteur als jongen de aankomst van de Ronde van Nederland zag op de Groene Boord tot de dag van vandaag. Het is bijzonder jammer dat er geen alfabetisch re-

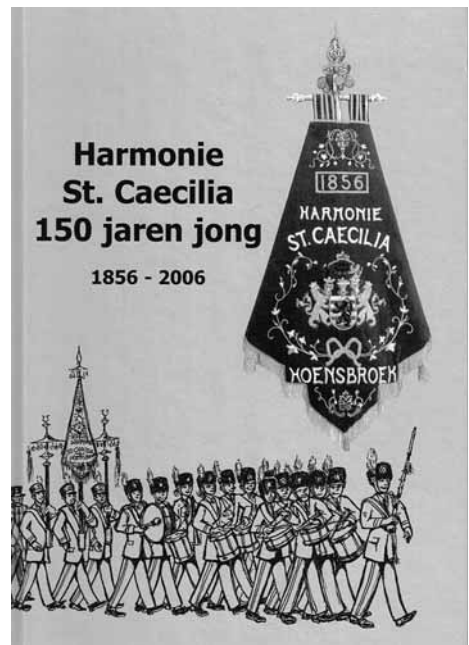
gister op namen van wielrenners in het boek is opgenomen, want het terugvinden van ieders favoriet zou erg veel gemakkelijker worden daardoor. Je moet nu het hele boekje doorwerken [wat voor de echte liefhebber geen straf is overigens] om bijvoorbeeld Woutje Wagtmans of Adje Wijnands te vinden. Trouwens, ook kunstwielrijdersvereniging *De Heidebloem* uit Heerlerheide en de cyclocross/veldrijden zijn niet vergeten.

De auteur schrijft ook niet alleen over de grootste favorieten, maar ook over renners zoals de plaatselijke prof zonder club Sjef Kleintjens, die weliswaar “op de fiets was geboren” maar steeds blij was met het startgeld en menige premie won doch “nooit een overwinningfabrikant werd”.

Martin van der Wijst

Harmonie St. Caecilia 150 jaren jong

Uitgave april 2006; druk: drukkerij Rosbeek,
Nuth; ISBN 90-9020521-7

Voor mij ligt een opmerkelijk boek, opmerkelijk in meerdere opzichten. Keurig verzorgd, origineel qua opbouw, origineel in het samengaan van Nederlands en dialect. Het is mij overigens nog steeds niet helemaal duidelijk waarom een dialect – welk dan ook – soms nog met ‘plat’ schijnt te moeten worden aangeduid.

Strikt genomen geeft de titel van het eerste hoofdstukje de verkeerde volgorde: ook al is het in het taalgebruik – vooral het politieke – ingeslepen als Normen en waarden [zoals in de titel], feitelijk zou een andere volgorde wenselijk zijn: Waarden en normen. Stof tot enige overpeinzing ...

Om een idee te geven van bovengenoemde normen, geven wij hier een citaat uit het huishoudelijk reglement [zie p. 3]: ‘Art. 9. *Het Bestuur heeft het recht, leden die drie achterevolgende keeren de repetitie verzuimen en niet door wettige redenen verhinderd zijn, voor te dragen om ontslagen te worden.*’ Ik bedoel maar ...

De verschillende aspecten, verbonden met een gezelschap zoals hier beschreven, worden geschetst in diverse korte of wat langere hoofdstukjes: ‘Besjtuur’, ‘Erecomité en beschermheren’, etc. De diverse onderdelen van de Harmonie worden min of meer apart behandeld: drumband, fanfare etc., waarbij het damessteuncomité terecht niet vergeten wordt.

Waarheid en legende

Opmerkelijk is het hoofdstukje St.-Caecilia en de muziek. Opmerkelijk voor wat betreft enige details waar de foto op pag. 37 naar verwijst. Bijscript: *Santa Caecilia – Basilica di St. Caecilia Trastevere.*

‘In het jaar 1599 werd op last van de kerkelijke overheid een nieuw onderzoek ingesteld naar de gaafheid van de relieken die echter nog steeds intact zijn.’

Enige saillante details hierover kan men vinden in Godfried Bomans’ boek *Wandelingen door Rome*. De ‘kerkelijke overheid’

was kardinaal Sfondrati. Het is hoogst opmerkelijk dat zowel in zijn onderzoek als in het eerste, enige eeuwen daarvóór, de al dan niet gaafheid van Caecilia’s stoffelijke resten eenvoudig *niet wordt genoemd*. Men boog er voorzichtig omheen. Het beeld van Maderno, hier op de foto, is gemaakt met behulp van een model, dat de houding aannam zoals die in de onderzoeksverslagen werd beschreven. Een en ander wordt gestaafd door een briefwisseling tussen Maderno en de kardinaal.

Uiteraard komt men ook te spreken over Caecilia en de muziek. Citaat: ‘[tijdens de huwelijksplechtigheid] zong haar hart voor haar enige Heer, terwijl het orgel klonk.’

Dit is opmerkelijk. ‘Cantantibus organis in corde suo Deo cantabat.’ Zo luidt de Latijnse tekst. Nu heeft men *hier* de constructie van de ablativus absolutus kennelijk wél begrepen – de vertaling zoals aangehaald door Bomans, luidt: ‘terwijl Cecilia op het orgel speelde, bezong zij de Heer’ –, maar “organis” is ook hier vertaald met orgel.

In de oudheid kende men het waterorgel, *hydraulus*. Pas later, vanaf de 4e eeuw ongeveer, werd het windorgel ontwikkeld. *Organum* betekent echter in de muziek: *meerstemmigheid*. De tekst had m.i. moeten luiden: ‘terwijl men [liederen] zong.’

Maar de kunst heeft haar, al sinds Rafael, [meestal] met een orgel afgebeeld en, zoals Bomans ook al opmerkte, ‘de kunst wint het altijd van een correcte vertaling.’

Dat er aandacht wordt besteed aan de maat-

schappelijke omstandigheden, de leefomstandigheden in verschillende perioden, maakt het boek alleen maar waardevoller. Aandacht verdient bijvoorbeeld de schets van Hoensbroek anno 1856, waar o.a. wordt opgenoemd wat men jaarlijks moest afdragen aan de Belgische Staat ter fouragering van de legertroepen.

Een merkwaardige uitzondering op de relevantie voor ‘derden’, voor niet-leden dus, is m.i. het verhaal *‘Ik zag Caecilia komen ...’* Het is goed geschreven. Je leest, en leest ... Hoe loopt dat af? Welnu, het lóópt niet af. Het dooft uit. Het raadsel blijft. Personen worden alleen met de voornaam aangeduid: Kevin, Sjir, Caecilia, etc. Dat maakt het een verhaal voor insiders, en voor insiders alléén.

Al met al een uitstekend, goed gedocumenteerd boek, rijk voorzien van illustratiemateriaal, waaronder diverse schetsjes met humorvolle gedichtjes. Echter, het is uiteraard [ook] een gedenkboek, zoals bijgaand vers getuigt.

John Schobre

Väölen

Väölen zint bie os gekomme
Die d'r noe al neet mie zint
Juus wiej bäöm de blaar verleze
Weggedwarreld doer d'r winjd

Väölen zint d'r aoch gewaes
Die os i vreej zint vuërgedange
Zonger wat die vuuer Caecilia dege
Houw oos hermeniej noe neet besjtange

Väölen wille vier gedinke
En mit ier hun name sjrieve
Neet vergaete, d'r vuuer zörge
Dat z'in gedanke bie os blieve

Een grafmonument uit de Romeinse tijd in Nieuwenhagen, gemeente Landgraaf

Henk Hiddink, Amsterdam 2004. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 17, Archeologisch Centrum Vrije Universiteit, Amsterdam. ISBN 90-77685-05-7.

In 1964 werd bij de bouw van basisschool 't Valder in Nieuwenhagen een graf uit de Romeinse tijd ontdekt. Het graf werd bij toeval aangesneden bij de aanleg van de kelder. De vondsten, of wat daarvan gerecupereerd kon worden, kwamen terecht in het archeologisch museum te Heerlen en zijn nog altijd in het Thermenmuseum te zien. De voorwerpen werden nog datzelfde jaar gepubliceerd door Van Hommerich, de toenmalig archivaris en conservator van het Gemeentemuseum, in *Het Land van Herle*. De publicatie was echter summier en de verdere context van deze rijke grafinventaris bleef onbekend.

Totdat 40 jaar later de school verplaatst werd en het oude schoolgebouw werd afgebroken om plaats te maken voor nieuwbouw. In juli 2004 vond op de onverstoorde delen van het terrein een kleine opgraving plaats, uitgevoerd door het Archeologisch Centrum van de Vrije Universiteit. Het hier besproken rapport vormt van deze opgraving het verslag.

Tijdens de opgraving werd de grindfundering van de omheining van het graf blootgelegd, een vierkante omheining met zijden van 16,5 meter [§ 4]. In zijn rapport geeft Hiddink op grond van vergelijkingen met gelijktijdige graven uit de regio [de Romeinse provincies Germania Inferior en Gallia Belgica] een voorbeeld van hoe deze omheining eruit kan hebben gezien: met afgeronde kraagstenen en met mogelijk een ingangspartij of een grafmonument in de zuidoostelijke zijde [§ 6.3]. Dit laatste is hypothetisch en zal altijd onzeker blijven, aangezien dit de enige van de vier zijden is die bij de aanleg van de kelder in 1964 voorgoed vernietigd is. In dat

licht bezien is het verbazend dat Hiddink de mogelijkheid niet heeft aangegrepen om een laatste smalle strook van 2 meter ten zuidoosten van de kelder ook nog op te graven [§ 4]. Hoewel de kans op nieuwe gegevens op een zo klein oppervlak gering was, zou hierin misschien nog net de aanwijzing voor een aanbouw of een verwaald grafmonument ten zuidoosten van de omheining kunnen hebben gelegen, zo redeneer ik na lezing van Hiddinks rapport.

Het is niet onmogelijk dat binnen de omheining een tumulus heeft gelegen, al lijkt dit volgens de auteur niet erg aannemelijk [§ 6.2, 6.3]. Hij suggereert verder dat de omheining geheel danwel gedeeltelijk uit Nievelsteiner zandsteen zou kunnen zijn opgetrokken, een steen die goed te bewerken was en op enkele kilometers afstand gewonnen werd [§ 6.3]. Niet ver van de noordwesthoek van de omheining werden inderdaad enkele wigvormige stukken Nievelsteiner zandsteen gevonden, zo meldt Hiddink in § 6.1. Het is goed mogelijk dat deze stukken deel hebben uitgemaakt van de opbouw van de muur [of zelfs van een ingangspartij of een monument], al wordt in het rapport alleen geopperd dat ze afkomstig kunnen zijn uit de fundering of een laag stenen tussen de fundering en de eigenlijke muuropbouw.

Maar hiermee is het verhaal nog niet af. Henk Hiddink heeft de gelegenheid aangegrepen om de vondsten van 1964 nog eens uitgebreid te bestuderen en die gegevens in zijn onderzoek te betrekken. Dat deed hij in een indrukwekkend tempo: in een bestek van twee dagen heeft hij alle tentoongestelde voorwerpen uit de vitrine en de veelal fragmentarische vondsten uit het depot van het Thermenmuseum bestudeerd, getekend en beschreven. Voor de voorwerpen die zo gauw niet beschikbaar waren, zoals de grote glazen urn die ten behoeve van restauratie tijdelijk buiten het museum verbleef, moest de VU-onderzoeker afgaan op eerdere publicaties door Van Hommerich en Isings.

Alle door hem opnieuw beschreven voor-

werpen heeft hij vervolgens aan een uitgebreid vergelijkend onderzoek onderworpen, wat niet alleen een complete catalogus heeft opgeleverd, maar ook een boeiend en doorwrocht betoog over de datering en de functie van de voorwerpen en het graf waarin ze waren bijgezet [§ 7.3, 7.4]. Voor de liefhebber, maar ook voor de minder ingevoerde lezer is vooral de paragraaf over de functie en betekenis van de grafvondsten een aanrader: de schrijver laat niet na om hier en daar wat extra informatie te geven. Zo legt hij en passant het gebruik van een *aquaminale* uit, wijst hij erop dat de vorm van de glazen grafurn eigenlijk nooit als serviesgoed voorkomt, maar altijd als urn, en legt hij uit waar de benoeming *honingpot* vandaan komt.

Henk Hiddink nam de vondsten uit 1964 eveneens opnieuw onderhanden om te onderzoeken of ze van één graf afkomstig zijn of uit meerdere graven kunnen stammen. Hij komt tot de conclusie dat het waarschijnlijk om één grafinventaris gaat, die gedateerd moet worden omstreeks het midden van de 2e eeuw na Chr. en aan een vrouw kan worden toegeschreven. Dat er maar van één graf sprake was, is volgens hem niet verwonderlijk. Uit andere voorbeelden blijkt dat er per familie van villa-eigenaars vaak maar een of twee rijkere graven waren. Daarbij lijkt het erop dat diezelfde villa-eigenaars meestal voor één familielid een monumentaal graf oprichtten, als symbool voor de hele familie-lijn en als markering van het grondbezit.

Op dit punt komen de rapporten van Henk Hiddink over het graf van Nieuwenhagen en dat van Tessa de Groot over het graf van Bocholtz [besproken in nr. 2 van deze jaargang van *Het Land van Herle*] bij elkaar: in beide gevallen gaat het naar alle waarschijnlijkheid om een familielid van een villa-eigenaar, of om de eigenaar zelf die hier begraven was. In het geval van Nieuwenhagen is de villa aan de Koelweg het meest aannemelijk, op zo'n 300 m afstand van het graf [§ 8].

De rapporten over de opgravingen in Bocholtz en Nieuwenhagen werpen nieuw licht

op het villa-landschap van Zuid-Limburg in de Romeinse tijd. Daaruit blijkt hoe belangrijk dit soort kleinschalige opgravingen kunnen zijn, en vooral welke rijkdom aan informatie er schuilgaat in een goede documentatie en ontsluiting van de opgravingsgegevens. Dankzij het rapport van Henk Hiddink hebben de voorwerpen uit het vrouwengraf van Nieuwenhagen na 40 jaar alsnog een context gekregen, waardoor het plotseling tot een van de best bekende grafcomplexen uit het Zuiddlimburgse lössgebied behoort. Daarvan zijn er nu dus twee in het Thermenmuseum te zien!

Lara Laken

Verslag van een opgraving op de Schelsberg te Heerlerheide

[onderzoek 1997-2000] J.Schreurs en F.T.S. Brounen, ROB [nog onvolledig studieconcept, niet in de handel]

In de periode 1997-2000 werd gedurende een periode van vier en een halve maand archeologisch onderzoek verricht op een zilverzand-winningsterrein tussen Schelsberg en Heerenweg in Heerlen. Hierbij werd een oppervlakte van 11.000 m² onderzocht. Het betrof een aardwerk [niet te verwarren met aardewerk!] uit de zogenoemde Michelsbergcultuur [4350-3550 voor Christus]. Zo'n aardwerk is wellicht het beste te omschrijven als een versterkt woongebied met greppels, grachten en wallen en doorgangen, in dit geval met een oppervlakte van naar schatting 9,5 ha.

Deze rapportage bevat hoofdzakelijk prognoses en veronderstellingen en is zeker als voorlopig te beschouwen. Toch zijn een aantal zaken vermeldenswaard.

Er zijn sporen gevonden van bewoning. Voor welke periode, is niet vast te stellen. Verder aanwijzingen voor steenbewerking,

aardewerkfabricage, oogst- en huishoudelijke werkzaamheden en deponering van haardafval, versleten werktuigen en voedingsresten in kuilen in allerlei maten en vormen [blz. 38]. Gebouwplattegronden ontbreken, wat verklaard kan worden uit ondiepe fundering of verwijdering. Interessant is ook wel de vermelding dat er in de periode 1987-1997 door een amateur-archeoloog ongeveer 15 kilogram vuurstenen-artefacten, enkele middenneolithische aardewerkscherven en wat maai- en slijpsteenfragmenten werden verzameld [blz. 13].

De meest belangwekkende conclusie is wellicht dat de hele opgraving nauwelijks aanwijzingen voor prehistorische activiteiten anders dan ten tijde van het middenneolithicum opleverde. Wat voorwerpen en scherven betreft, deed zich de eeuwige problematiek voor: tijdgebrek, verstoring, breuk of vernietiging en/of verplaatsing door gebruikte [grote] werktuigen en het ontbreken van gegevens over de oorspronkelijke vindplaatsen, waarmee het principe van elke vondst 'niet het voorwerp maar de juiste vindplaats en naaste omgeving is het belangrijkste' telkens weer geweld werd aangedaan. Ik wil hierbij wel opmerken dat de vondst van één 'iets' soms een interessante ontdekking kan zijn en mooie gegevens kan opleveren. Zo wordt vermeld dat het gevonden graan [tarwe] opvallend onkruidvrij is; wat duidt op nauwkeurige zuivering. Andere genoemde voedingsmiddelen zijn appels en hazelnoten, al dan niet in het 'wild' voorkomend.

Het wachten is op een definitief rapport, en heel nuttig zou ook een populaire bewerking zijn, waarin ook wetenschappelijke termen verklaard worden en bijvoorbeeld het woord 'kaap', waarvan ik de betekenis niet eens uit de context kon opmaken, nader kan worden toegelicht.

Martin van der Wijst